

Kulturowe wymiary postaw roszczeniowych

Magdalena Żemojtel-Piotrowska¹, Jarosław Piotrowski²

¹ Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

² Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydział Zamiejscowy w Sopocie

Piergiorgio Argentero, *Pavia University*, Sergiu Baltatescu, *Oradea University*, Gopa Bardhwaj, *New Delhi University*, Marcin Bukowski, *Uniwersytet Jagielloński*, Rachel Calogero, *Virginia Wesleyan College*, Melania Chargazia, *Tbilisi University*, Amanda Clinton, *Universidad de Puerto Rico*, Murnizam Hj. Halik, *University of Malaysia Sabah*, Dzintra Ilisko, *Daugavpils University*, Narine Khachatryan, *Yerevan State University*, Martina Klicperova-Baker, *Czech Academy of Science, Institute of Psychology*, Monika Kovacs, *Eötvös Loránd University*, Eva Letovancova, *Comenius University in Bratislava*, Kadi Liik, *Talinn University*, Jarosław Michałowski, *Uniwersytet Warszawski*, Greifswald University, Ivo Nord, *Uniwersytet Gdański*, Elena Paspalanova, *New Bulgarian University, Centre for Cognitive Science*, Pablo Perez de Leon i José Techera, *Universidad Católica del Uruguay*, Mariano Rojas, *FLACSO-México, UPAEP*, Joanna Różycka, *Uniwersytet Gdański*, Beate Seibt, *Centre for Psychological Research and Social Intervention, CIS, ISCTE-IUL*, Iryna Semkiv, *Lviv University*, Habib Tiliouine, *Oran University*, Ha Khanh Truong, *Vietnam National University*, Alain Van Hiel, *Ghent University*, Kees van den Bos, *Utrecht University*, Eduardo Wills-Herrera, *Universidad de Los Andes*

W oparciu o dane z prób studenckich z 27 krajów ($N = 6192$) sprawdzano uniwersalność trójwymiarowego modelu postaw roszczeniowych – zarówno w obrębie badanych prób krajowych, jak i na poziomie ponadkulturowym. W artykule przedstawiamy model teoretyczny umożliwiający porównania międzykulturowe w odniesieniu do postaw roszczeniowych oraz związki wyróżnionych postaw ze wskaźnikami rozwoju socjoekonomicznego społeczeństw (w tym funkcjonowania demokracji i gospodarki) oraz wartościami kulturowymi Schwartza. Uzyskane wyniki omawiamy w odniesieniu do modelu ekokulturowego Berry'ego oraz teorii rozwoju ludzkiego Ingleharta.

Słowa kluczowe: *postawy roszczeniowe, rozwój społeczny, model ekokulturowy, teoria rozwoju ludzkiego, wartości kulturowe*

Wydarzenia ostatnich lat ukazują wzrost społecznego niezadowolenia i ujawnienie się licznych ruchów protestacyjnych, w które angażują się znaczne grupy ludzi (głównie młodych) na całym świecie. Mimo niewątpliwie różnych przyczyn wydają się one pojawiać nieprzypadkowo w stosunkowo krótkich odstępach czasu w rozmaitych regionach naszego globu. Ten widoczny

wzrost niezadowolenia ma prawdopodobnie swoje źródła zarówno w czynnikach ekonomicznych, jak i politycznych, związanych z jakością życia danego społeczeństwa i funkcjonowania systemu społeczno-politycznego. Warunki socjoekonomiczne kształtują poziom oczekiwań jednostek wobec państwa i jego instytucji. Przekonania dotyczące zobowiązań innych ludzi i instytucji wobec jednostki stanowią natomiast oś postaw roszczeniowych (Kręzlewski, 1990; Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009).

Celem artykułu jest zaproponowanie modelu roszczeniowości kulturowej. Dotychczasowe prace dotyczące tego zjawiska koncentrowały się na poziomie indywidualnym (por. Feather, 1999; Lewicka, 2002; Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Brakuje natomiast analizy roszczeniowości jako zjawiska kulturowego – zbioru norm i praktyk społecznych związanych z wysuwaniem

Magdalena Żemojtel-Piotrowska, Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański, ul. Bażyńskiego 4, 80-952 Gdańsk,
e-mail: psymzp@ug.edu.pl
Jarosław Piotrowski, Szkoła Wyższa Psychologii Społecznej, Wydział w Sopocie, ul. Polna 16/20, 81-745 Sopot,
e-mail: jaroslaw.piotrowski@swps.edu.pl
Korespondencję prosimy kierować na e-mail: psymzp@ug.edu.pl
Badania zrealizowano w ramach grantu nr BW/7414-5-0630-0 i MN/538-7414-0703-1 na badania własne, przyznanego pierwszemu autorowi przez Uniwersytet Gdański.

żądań pod adresem innych ludzi. Próby takie podejmowano głównie na gruncie amerykańskim, jednak analizy te rzadko wykraczały poza to społeczeństwo (por. Lash, 1979; Twenge, 2006; Twenge, Campbell, 2009).

Opierając się na danych z 27 krajów zebranych na próbach studenckich w latach 2010–2011, próbujemy udzielić odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób można adekwatnie opisać kulturę roszczeniowości i dokonywać porównań międzykulturowych pod tym względem. Szukając wyjaśnienia związku roszczeniowości kulturowej ze wskaźnikami rozwoju socjoekonomicznego i podstawowymi wartościami kulturowymi (w ujęciach Shaloma Schwartza i Ronalda Ingleharta), odwołujemy się do koncepcji mogących wyjaśnić natężenie postaw roszczeniowych: modelu ekokulturowego i teorii rozwoju ludzkiego Ingleharta, biorąc pod uwagę także wartości kulturowe w ujęciu Schwartza. Uwzględnianie wpływu uwarunkowań socjoekonomicznych i politycznych (obok stricte kulturowych, takich jak wartości) na zachowania jednostek czyni dwa pierwsze podejścia niezwykle użytecznymi w makrokulturowych analizach postaw roszczeniowych.

POSTAWY ROSZCZENIOWE – GŁÓWNE UJĘCIA TEORETYCZNE

Badania nad roszczeniowością są prowadzone przez badaczy z różnych kręgów kulturowych, przyjmujących często odmienne perspektywy wyjaśniające. W pracach anglojęzycznych dominują dwa podejścia – związane z badaniami nad narcyzmem (Bishop, Lane, 2002; Exline, Baumeister, Bushman, Campbell, Finkel, 2004; Raskin, Terry, 1988; Twenge, Campbell, 2009) oraz z badaniami nad regułami sprawiedliwości społecznej (Feather, 1994, 1999; Major, McFarlin, Gagnon, 1984; Moore, 1991). W pracach krajowych do niedawna koncentrowano się na problemach bierności i nadmiernych oczekiwań wobec innych ludzi i instytucji państwowych (Domański, 2004; Kręglewski, 1990; Lewicka, 2001, 2002, 2004, 2005). Zjawisko roszczeniowości próbowano również wyjaśniać w kategoriach zmiennych mentalnościowych, wskazując na doświadczenia życia w państwie o ustroju socjalistycznym (Koralewicz, Ziółkowski, 1991; Klicperova-Baker i in., 2007). Problem uzasadnienia oczekiwań wobec innych jest kluczowy we wszystkich podejściach badawczych. W badaniach nad narcyzmem zakłada się nadmierne oczekiwania względem innych ludzi płynące z zawyżonego poczucia własnej wartości i przekonania o zajmowaniu uprzywilejowanej pozycji (Bishop, Lane, 2002; Chowning, Campbell, 2009; Exline i in., 2004; Raskin, Terry, 1988). W pracach Feathera (1999) sporo miejsca zajmuje natomiast kwestia rozróżnienia między zasługiwaniem (*deservingness*) a domaganiem się (*de-*

mandingness) zaspokojenia oczekiwań jednostki. Oba podejścia – oparte na narcyzmie i na zasadach sprawiedliwości – próbowali zintegrować Campbell i współpracownicy (2004), wprowadzając pojęcie roszczeniowości psychologicznej (*psychological entitlement*). Definiują ją jako „stabilne i trwałe poczucie, że jednostka zasługuje (*deserves*) na więcej i jest uprawniona (*entitled*) bardziej niż inni” (Campbell, Bonacci, Shelton, Exline, Bushman, 2004, s. 31 – tłum. własne). Pryor, Miller i Gaughan (2008) wykazali jednak, że roszczeniowości psychologiczna i narcystyczna posiadają podobne korelaty osobowościowe, pierwsza ma jedynie nieco mniej patologiczny charakter. Natomiast Lessard, Greenberger, Chuansheng i Faruggia (2011) wyróżniają roszczeniowości eksploatacyjną i nieeksploatacyjną. Roszczeniowość eksploatacyjna jest oparta na oczekiwaniach specjalnego traktowania, natomiast roszczeniowość nieeksploatacyjna – na poczuciu słuszności i poczuciu własnej wartości.

Powyższy przegląd literatury wskazuje na problemy w jednoznacznym definiowaniu zjawiska roszczeniowości. Konkurencyjne nurty badawcze zakładają jego różną naturę – od jednoznacznie negatywnej i niepożądanego społecznie (nurt narcystyczny) po pozytywną, opartą na obronie (słusznych) praw. Nie istnieje również konsensus co do struktury roszczeniowości – jednowymiarowej bądź wielowymiarowej – choć w nowszych pracach coraz częściej pojawiają się ujęcia wielowymiarowe.

W ujęciu postaw roszczeniowych autorów niniejszego artykułu wyróżnia się trzy ich wymiary: (1) aktywny – oparty na dążeniu do maksymalizacji własnego interesu przy pomijaniu interesu innych osób, (2) bierny – wynikający z założenia o istnieniu obligacji jednostek i instytucji wobec podmiotu, oraz (3) odwetowy – oparty na dążeniu do rekompensaty za poniesione krzywdy, połączony z trudnością w ich darowywaniu (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Wyróżnione trzy wymiary roszczeniowości wykazują odmienne korelacje z samooceną i narcyzmem (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009), cechami osobowości (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2011) i wartościami (Żemojtel-Piotrowska, Baran, Piotrowski, 2011), co dowodzi pośrednio ich odrębności. Roszczeniowość aktywna koreluje z wysoką samooceną, narcyzmem, wewnętrznym umiejscowieniem kontroli i indywidualizmem (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Roszczeniowość bierna ma charakter kolektywistyczny i egalitarny (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Roszczeniowość odwetowa wiąże się z negatywną wizją świata społecznego i odrzucaniem wartości związanych z uwzględnianiem cudzego interesu (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2010; Żemojtel-Piotrowska i in., 2011).

Wspomniane różnice między podejściami krajowym i angloamerykańskim mogą odzwierciedlać głębiej leżące założenia badaczy zakorzenionych w określonym kręgu kulturowym. Badacze z kultury promującej indywidualizm i aktywność, jak kultura amerykańska, skupiają się na problemach nadmiernej aktywności, koncentracji na interesie własnym i zawyżonym poczuciu własnej wartości, zwłaszcza w kontekście rozpowszechnienia kultury materializmu i konsumpcji (por. Twenge, Campbell, 2009). Natomiast badacze analizujący roszczeniowość w kontekście rozbudowanego systemu opiekuńczego i transformacji systemowej odwołują się raczej do kategorii uzależnienia od pomocy państwowej i nieumiejętności odnalezienia się w nowym systemie społeczno-politycznym przez osoby roszczeniowe (por. Domański, 2004; Klicperova-Baker i in., 2007; Koralewicz, Ziółkowski, 1991; Kotlarska-Michalska, 2005). Czy jednak ta zasadnicza rozbieżność w rozumieniu natury roszczeniowości nakazuje przyjąć założenie o niemożności porównań kulturowych między różnymi społeczeństwami w zakresie postaw roszczeniowych? Odpowiedzi na to pytanie mogą dostarczyć dane zebrane w społeczeństwach o zróżnicowanych poziomach rozwoju socjoekonomicznego, odmiennych typach gospodarki, religii czy ustroju politycznego, oparte na uwzględnieniu różnych typów roszczeniowości. Celem prezentowanych analiz jest sprawdzenie, na ile trójwymiarowy model roszczeniowości potwierdzony w warunkach polskich ma również zastosowanie na poziomie kulturowym i jest adekwatny do pomiaru postaw roszczeniowych w innych społeczeństwach. Zrealizowanie badań na próbach pochodzących z różnych kultur pozwoli na wykrycie wymiarów kulturowych opisujących roszczeniowość na poziomie makro – zbioru norm i praktyk społecznych, które składają się na swoisty system usprawiedliwiania wysuwania roszczeń, zarówno pod adresem innych ludzi, jak i instytucji publicznych.

POSTAWY ROSZCZENIOWE A KONTEKST KULTUROWY

Istotą postaw roszczeniowych jest oczekiwanie przez jednostkę zaspokojenia własnych potrzeb przez innych ludzi i przekonanie o byciu uprawnionym do wysuwania takich roszczeń (Feather, 1999; Krężlewski, 1990; Lewicka, 2001; Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Wpływ na te oczekiwania ma kontekst społeczny, w jakim żyje jednostka, w tym podzielane przez społeczeństwo przekonania na temat tego, kto i w jakich okolicznościach jest uprawniony do specjalnego traktowania. Spośród teorii wyjaśniających znaczenie kontekstu kulturowego w kształtowaniu się społecznie podzielanych przekonań o prawomocności oczekiwań wobec innych najbardziej

istotne są model ekokulturowy Berry'ego oraz teoria rozwoju ludzkiego Ingleharta. Ponieważ w obu koncepcjach zakłada się istotne znaczenie wartości jako przejawów kultury, w badaniach odwołujemy się również do modelu wartości kulturowych Schwartz.

Model ekokulturowy a postawy roszczeniowe

Model ekokulturowy zakłada, że warunki ekologiczne i socjopolityczne życia człowieka wpływają na jego funkcjonowanie, od elementarnych procesów poznawczych po bardziej złożone zachowania społeczne. Obserwowane różnice populacyjne i indywidualne między różnymi kulturami są skutkiem (biologicznych i kulturowych) adaptacji na poziomie populacji do kontekstu przyrodniczego i socjopolitycznego wraz ze zmiennymi odpowiadającymi za ich przeniesienie na poziom jednostki (Berry, 1996). Georgas (1993; za: Georgas, van de Vijver, Berry, 2004) wskazuje na elementy odpowiedzialne za relację kontekst–kulturowo specyficzne zmienne psychologiczne, a są to: (1) organizacja i instytucje danego społeczeństwa, w tym system prawny, polityczny czy ekonomiczny, (2) więzi wewnątrzgrupowe, zwłaszcza więzi ze znaczącymi grupami wewnątrz wspólnoty, (3) rodzina i zachodzące w jej obrębie procesy socjalizacyjne.

W niekorzystnych warunkach przyrodniczych, wymuszających współpracę przy jednoczesnej konieczności rywalizacji o ograniczone zasoby, problem uznawalności roszczeń jednostki wobec innych jednostek jest istotnym elementem wizji świata społecznego. Kolektywistyczna wizja świata, dostosowana do takich warunków, zakłada istnienie wzajemnych zobowiązań między członkami społeczności, nasilając współpracę w obrębie grupy własnej. Jednak spostrzeganie zasobów jako ograniczonych sprzyja również spostrzeganiu ich w kategoriach wiary w grę o sumie zerowej (Wojciszke, Baryła, Różycka, 2009). Wiara w grę o sumie zerowej nasila natomiast postawy roszczeniowe (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2012).

Warunki socjopolityczne (m.in. system prawny) tworzą ramy realizacji żądań wysuwanych przez osoby roszczeniowe. Przykładowo różnice między krajami anglosaskimi a innymi europejskimi dotyczą w dużej mierze akceptacji nierówności społecznych – wysokich w USA czy Wielkiej Brytanii (Evans, 1998). Można oczekiwać, że w krajach akceptujących nierówności postawy roszczeniowe oparte na normie solidarności społecznej będą zyskiwać mniejszą akceptację niż w społeczeństwach egalitarnych. W tych ostatnich wysuwanie roszczeń będzie dopuszczalną metodą poprawiania niekorzystnego położenia. Ponadto Fisher, Hanke i Sibley (2012) wykazali, że w krajach o słabym funkcjonowaniu demokracji wzrost

nierówności społecznych wiąże się z niższym poziomem orientacji na dominację społeczną, będącą miarą akceptacji tych nierówności (por. Pratto, Sidanius, Stallworth, Malle, 1994), a w krajach o dobrym funkcjonowaniu demokracji owa zależność jest odwrotna. Może to sugerować, że w warunkach źle funkcjonującej demokracji brak akceptacji dla istniejących nierówności może prowadzić do wykształcenia się postaw roszczeniowych o charakterze wyrównawczym.

Teoria rozwoju ludzkiego Ronalda Ingleharta a postawy roszczeniowe

Teoria rozwoju ludzkiego Ingleharta opisuje relacje między poziomem rozwoju społeczno-ekonomicznego a wartościami cenionymi w danej społeczności. Inglehart (2000) przyjmuje podział społeczeństw na agrarne, industrialne i postindustrialne i wyróżnia dwa wymiary wartości: tradycyjny–świecko-racjonalny oraz związany z przeżyciem–związany z samoekspresją. Wymiar pierwszy różnicuje społeczeństwa agrarne i industrialne, natomiast drugi – industrialne i postindustrialne (por. Inglehart, Basanez, Diez-Madrano, Halman, Luijckx, 2004).

Spółeczeństwa agrarne, przeważnie kolektywistyczne, są silnie przywiązane do zasad religijnych i tradycji ściśle regulujących relacje interpersonalne. Ponieważ obowiązki między jednostkami stanowią ważny element kolektywistycznej wizji świata (Oyserman, Coon, Kimmelmeier, 2002; Triandis, 2001), oczekiwanie pomocy i zaspokajanie potrzeb jednostki przez grupę są tu uznawane za naturalny porządek rzeczy. Społeczeństwa industrialne cenią sobie wartości materialistyczne, takie jak zamożność, sukces osobisty czy rozwój ekonomiczny. Typowe dla przejścia od wartości tradycyjnych do materialistycznych są wzrost indywidualizmu i przejście funkcji opiekuńczej, pełnionej przez lokalną społeczność, przez państwo. Społeczeństwa postindustrialne cenią wartości postmaterialistyczne, takie jak rozwój osobisty, pokój na świecie czy autonomię (Inglehart, 2000; Inglehart i in., 2004; Inglehart, Norris, 2003). Welzel i Inglehart (2010) zakładają również, że wartości pełnią funkcję adaptacyjną – ceni się te spośród nich, które pozwalają na jak najlepsze dostosowanie do warunków ekonomicznych, kulturowych czy politycznych. Z tego względu poczucie sprawczości w miarę rozwoju społeczeństw zaczyna odgrywać coraz ważniejszą rolę w systemie wartości, w miarę jak społeczeństwa coraz lepiej radzą sobie z wyzwaniami środowiskowymi. Najwyższe znaczenie odgrywa ono w społeczeństwach postindustrialnych.

Sprawczość w rozumieniu Welzela i Ingleharta (2010) oznacza między innymi samosteregowanie i poleganie na sobie. W społeczeństwach postindustrialnych zaczynają

nabierać znaczenia wartości związane z troską o innych i o przyrodę oraz dążenie do samoekspresji, niekoniecznie związanej z promocją własnego interesu. Wychodząc z założenia, że postawy roszczeniowe związane są z oczekiwaniami realizacji własnych potrzeb przez innych oraz opierają się na ochronie interesu własnego – indywidualnego bądź grupowego (Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009; Żemojtel-Piotrowska i in., 2011) – w społeczeństwach postindustrialnych ich poziom powinien ulec obniżeniu w stosunku do społeczeństw industrialnych czy agrarnych. Postawy roszczeniowe same w sobie są jednak zjawiskiem wielowymiarowym. Roszczeniowość bierna zakłada rezygnację z własnej aktywności i oczekiwanie pomocy ze strony innych – głównie instytucji. Z tego względu najwyższy jej poziom powinien być obserwowany w społeczeństwach agrarnych. Roszczeniowość aktywna zakłada aktywność w realizacji własnych dążeń i egzekwowaniu swoich praw od innych. Jest to więc swoista proaktywność, oparta na promocji własnego interesu. Z tego względu możliwa jest zależność krzywoliniowa roszczeniowości aktywnej – najwyższy jej poziom powinien być obecny w społeczeństwach industrialnych, niższy natomiast w agrarnych i postindustrialnych.

Teoria wartości kulturowych Schwartza a postawy roszczeniowe

Oprócz czynników socjoekonomicznych i politycznych równie ważnym elementem organizującym życie społeczności i wpływającym na zachowania społeczne (w tym roszczeniowość) są wartości. W poszukiwaniu kulturowych korelatów postaw roszczeniowych szczególnie przydatny jest model wartości kulturowych Shaloma Schwartza, który w porównaniu do modelu Ingleharta oferuje bardziej szczegółowy wykaz wartości.

Według Schwartza (2008) wartości kulturowe organizują życie społeczne zbiorowości i służą jako odpowiedzi na dylematy i wyzwania przez nią napotymane. Dylematy te dotyczą: (1) relacji między jednostką a grupą, (2) zapewnienia odpowiedzialnych zachowań podtrzymujących porządek społeczny i (3) stosunku do dóbr. Obecnie Schwartz (15 grudnia 2011; informacja osobista) wyróżnia osiem wartości kulturowych, które są odpowiedzią na przedstawione dylematy: (1) zakorzenionego bezpieczeństwa – przywiązanie do bezpieczeństwa, zachowywanie istniejącego porządku społecznego, (2) zakorzenionego podporządkowania – związanego z ochroną tradycji, minimalizowaniem potrzeb i oczekiwań (oba wymiary wartości zakorzenienia zakładają dążenie do celów grupowych i podporządkowanie się grupie), (3) autonomii intelektualnej – niezależności w działaniu i opiniach, (4) autonomii afektywnej – dążenia do urozmaiconego

życia, poszukiwaniu przyjemności. Wymiar zakorzenienia–autonomii pozwala m.in. na rozróżnienie społeczeństw kolektywistycznych i indywidualistycznych. Wartości (5) hierarchii dotyczą aprobowania nierówności społecznych pod względem dostępu do zasobów i władzy, (6) egalitaryzmu – przejawiają się w dbałości o dobro innych i troski o równe traktowanie ludzi oraz współpracy grupowej. Wymiar hierarchia–egalitaryzm dotyczy aprobaty określonej struktury społecznej oraz tego, na ile dane kultury przystają na współpracę lub rywalizację w celu ochrony istniejącego porządku społecznego. Wartości (7) harmonii opierają się na dostosowaniu do świata, poszanowaniu natury, braku nastawienia eksploatacyjnego, natomiast (8) panowania przejawiają się w promowaniu postaw asertywnych, dominacji, przekształcaniu środowiska w celu realizacji celów jednostki. Wymiar harmonii–panowania dotyczy stosunku do dóbr (por. Schwartz, 2008).

Wartości panowania łączą się z większą rywalizacją i nastawieniem na zysk (Schwartz, 2008). Kultury, w których rozpowszechnione są wartości panowania, powinny zatem cechować się wyższym poziomem roszczeniowości, zwłaszcza aktywnej (polegającej na promowaniu własnego interesu) i odwetowej (opierającej się na ochronie własnego interesu i negatywnej normie wzajemności; por. Żemojtel-Piotrowska i in., 2011). W zależności od tego, na ile poszczególne wymiary roszczeniowości mają charakter wyrównawczy, możliwe są różne związki z wartościami egalitaryzmu i hierarchii. Roszczeniowość bierna opiera się na trosce o słabszych członków społeczeństwa i ma charakter egalitarny (Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2010), ten wymiar powinien więc wiązać się pozytywnie z wartością egalitaryzmu, natomiast roszczeniowości aktywna i odwetowa (związane z promocją własnego interesu, nawet kosztem innych ludzi) powinny wiązać się pozytywnie z hierarchią. Wreszcie roszczeniowość (zwłaszcza bierna) oparta jest na założeniu, że to inni odpowiadają w pewien sposób za dobrostan jednostki (por. Krężlewski, 1990; Lewicka, 2001; Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009). Powinna więc ona korelować pozytywnie z wartościami zakorzenienia, spójnymi z kolektywistyczną wizją świata społecznego.

PROBLEMY BADAWCZE

Ze względów praktycznych w prezentowanych badaniach skoncentrowano się jedynie na próbach studenckich. Próby te nie są w żadnej mierze reprezentatywne dla populacji krajowych, można je jednak uznać za wystarczające do celów eksploracyjnych. W badaniu dominują próby ze społeczeństw europejskich, dobrze reprezentowane są także kraje Ameryki Łacińskiej (por. załącznik 1).

Punktem wyjścia prezentowanych analiz jest założenie o wielowymiarowym charakterze postaw roszczeniowych. Na poziomie indywidualnym autorzy wyróżnili trzy wymiary tych postaw. Pierwszym problemem badawczym jest zatem sprawdzenie stosowalności proponowanego modelu w różnych społeczeństwach – zarówno na poziomie indywidualnym, jak i kulturowym.

Drugi problem badawczy koncentruje się na kwestii związku postaw roszczeniowych na poziomie krajowym z kontekstem kulturowym i socjopolitycznym. Przewidywania kierunkowe odnośnie związku poziomu postaw roszczeniowych z poziomami rozwoju społecznego zbiorowości i funkcjonowania demokracji oparto na modelu ekokulturowym i teorii rozwoju ludzkiego Ingleharta.

Model ekokulturowy zakłada wpływ dwóch szerokich grup czynników: ekologicznych i socjopolitycznych. Natomiast teoria rozwoju ludzkiego kładzie nacisk na związki między rozwojem ekonomicznym a wartościami rozpowszechnionymi w danym społeczeństwie. Wyższy poziom rozwoju ekonomicznego sprzyja także bardziej efektywnemu funkcjonowaniu demokracji, jako opartej na wartościach postmaterialistycznych (w tym swobody wyboru celów życiowych, troski o środowisko naturalne, poszanowania wolności jednostki; Inglehart, 2000).

Opierając się na modelu ekokulturowym (por. Berry, 1996; Georgas i in., 2004), należałoby oczekiwać, że postawy roszczeniowe będą szczególnie wysokie w krajach uboższych, gdyż stanowiłyby one adaptację do trudnych warunków przyrodniczych, będąc skutkiem rywalizacji o ograniczone zasoby. Także mniej wydolne funkcjonowanie demokracji i rynku pracy wraz z dużymi nierównościami społecznymi powinno skutkować nasileniem postaw roszczeniowych, które mogą mieć charakter wyrównawczy.

Teoria rozwoju ludzkiego zakłada odmienne funkcjonowanie społeczeństw agrarnych, industrialnych i post-industrialnych. Ponieważ roszczeniowości aktywna i odwetowa są powiązane z wartościami materialistycznymi (Żemojtel-Piotrowska i in., 2011), można zakładać, że okażą się one szczególnie adaptacyjne w społeczeństwach industrialnych. Roszczeniowość bierna opiera się na założeniu o istnieniu powiązań między jednostkami i instytucjami. Ten typ roszczeniowości wiąże się z związaniem do wartości konserwatywnych (Żemojtel-Piotrowska i in., 2011), jak tradycja czy bezpieczeństwo, co nakazuje oczekiwać wyższego poziomu tego typu roszczeniowości w krajach agrarnych niż industrialnych i postindustrialnych.

W celu sprawdzenia związku postaw roszczeniowych z kontekstem kulturowym i socjopolitycznym uwzględ-

niono następujące wskaźniki makrokulturowe (opisane szczegółowo w części metodologicznej; por. załącznik 1): (1) poziom rozwoju ekonomicznego, (2) poziom funkcjonowania demokracji, (3) wartości w ujęciu Schwartza.

Założono, że postawy roszczeniowe będą korelować ujemnie z poziomem rozwoju ekonomicznego i poziomem funkcjonowania demokracji (hipoteza 1). Poziom roszczeniowości (zwłaszcza biernej i odwetowej) powinien być wyższy w społeczeństwach agrarnych w porównaniu do pozostałych typów społeczeństw, jeżeli postawy roszczeniowe stanowią adaptację do trudnych warunków przyrodniczych i socjopolitycznych (hipoteza 2). Natomiast gdyby były one skutkiem procesów indywidualizacji i wzrastającego znaczenia sprawczości, ich poziom powinien być wyższy w społeczeństwach industrialnych i postindustrialnych niż w agrarnych, zwłaszcza w odniesieniu do roszczeniowości aktywnej (hipoteza 3).

Odnosnie do wartości kulturowych założono, że roszczeniowość aktywna będzie korelować z wartościami panowania i hierarchii z uwagi na nastawienie eksploatacyjne i promowanie własnego interesu przez jednostki roszczeniowe (hipoteza 4). Zakładając dla postaw roszczeniowych znaczenie adaptacyjne do trudnych warunków środowiskowych, należy oczekiwać związków postaw roszczeniowych (wszystkich wymiarów) z wartościami zakorzenienia (hipoteza 5). Dotyczy to zwłaszcza pozytywnych związków z zakorzenionym bezpieczeństwem, gdyż w tym wypadku więzi grupowe służą radzeniu sobie z zagrożeniami dobra grupy. Natomiast zakorzenione podporządkowanie oznacza m.in. rezygnację z własnych dążeń na rzecz interesu grupowego oraz unikanie działań, które mogłyby zagrozić spójności grupy. Z tego względu zakorzenione podporządkowanie powinno nie korelować z roszczeniowością lub korelować ujemnie. Wreszcie roszczeniowość bierna może wiązać się pozytywnie z egalitaryzmem (hipoteza 6). Jest ona bowiem do pewnego stopnia wyrazem solidarności grupowej (por. Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2012; Żemojtel-Piotrowska i in., 2011).

METODA

Osoby badane

W badaniu udział wzięło 6192 osób (w tym 35,2% mężczyzn). Z uwagi na niespójny sposób odpowiadania (udzielanie odpowiedzi wzajemnie się wykluczających) usunięto 44 przypadki. Badani pochodzili z 27 krajów: Algierii ($N = 353$), Armenii ($N = 201$), Belgii ($N = 278$), Bułgarii ($N = 263$), Czech ($N = 192$), Estonii ($N = 305$), Gruzji ($N = 197$), Hiszpanii ($N = 232$), Holandii ($N = 193$), Niemiec ($N = 253$), Indii ($N = 139$), Kolumbii ($N = 160$), Łotwy ($N = 188$), Malezji ($N = 287$), Meksyku

($N = 198$), Norwegii ($N = 187$), Polski ($N = 246$), Portoryka ($N = 200$), Portugalii ($N = 305$), Rumunii ($N = 387$), Słowacji ($N = 188$), Ukrainy ($N = 199$), Urugwaju ($N = 210$), USA ($N = 336$), Węgier ($N = 160$), Wietnamu ($N = 160$), Włoch ($N = 201$). Średnia wieku wyniosła 22,27 roku ($SD = 5,05$). Badanymi byli studenci nauk społecznych i humanistycznych uczący się w dużych miastach lub stolicach krajów. Dane zebrane zostały w okresie od października 2010 do czerwca 2011.

Podziału krajów na społeczeństwa agrarne, industrialne i postindustrialne dokonano w oparciu o pracę Ingleharta i Norris (2003). Z uwzględnionych w badaniu krajów do agrarnych należały: Algieria, Armenia, Indie, Malezja i Wietnam, do krajów industrialnych: Bułgaria, Czechy, Estonia, Gruzja, Kolumbia, Łotwa, Meksyk, Polska, Portoryko, Rumunia, Słowacja, Ukraina, Urugwaj, Węgry, a do postindustrialnych: Belgia, Holandia, Hiszpania, Niemcy, Norwegia, Portugalia, Włochy, USA. Dane dla USA, Malezji i Rumunii zostały wyłączone z analiz z uwagi na brak ekwiwalencji strukturalnej skali roszczeniowości.

Materiały i procedura

Kwestionariusz roszczeniowości. Postawy roszczeniowe mierzono przy pomocy kwestionariusza roszczeniowości Piotrowskiego i Żemojtel-Piotrowskiej (2009). Metoda składa się z 36 pytań, służy do pomiaru trzech postaw roszczeniowych opisanych wyżej, na każdy wymiar przypada 12 pozycji. Twierdzenia skali wygenerowano w oparciu o założony model teoretyczny, z wykorzystaniem twierdzeń pochodzących z dwóch istniejących wcześniej metod do pomiaru roszczeniowości: skalę L Lewickiej (2005) oraz metodę Koralewicz i Ziółkowskiego, która opiera się na wykazie zobowiązań państwa wobec obywateli i jednostek względem siebie (1990). Skala odpowiedzi zawiera się w przedziale od 1 – *zdecydowanie się nie zgadzam*, do 6 – *zdecydowanie się zgadzam*. Metoda posiada sprawdzoną trafność i wysoką rzetelność ($0,82 < \alpha < 0,92$ dla roszczeniowości aktywnej; $0,87 < \alpha < 0,97$ dla roszczeniowości biernej; $0,77 < \alpha < 0,87$ dla roszczeniowości odwetowej; por. Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009; Żemojtel-Piotrowska, Piotrowski, 2011; Żemojtel-Piotrowska i in., 2011). Metoda była walidowana w szeregu badań, m.in. na ogólnopolskiej próbie internetowej ($N = 1900$; Żemojtel-Piotrowska i in., 2011). W próbie konstrukcyjnej ($N = 577$) potwierdzono trójczynnikową strukturę narzędzia, które pozwalało wyjaśnić 43,94% wariancji. Wartość własna czynników zawierała się w zakresie od 4,43 (roszczeniowość aktywna) do 6,05 (roszczeniowość bierna; por. Piotrowski, Żemojtel-Piotrowska, 2009).

Kwestionariusze tłumaczono na języki narodowe z wykorzystaniem procedury tłumaczenia zwrotnego i tłumaczenia symultanicznego do momentu uzyskania wersji zgodnej z wersją oryginalną. Podstawą tłumaczenia były wersje angielska i hiszpańska (powstałe poprzez tłumaczenie równoległe). Tam, gdzie było to możliwe, wykorzystano również inne wersje narodowe (np. w przypadku wersji ukraińskiej, niemieckiej, wietnamskiej, czeskiej i słowackiej tłumaczenia odbywały się z udziałem osób znających język polski). Ekwiwalencję strukturalną metody na poziomie indywidualnym i kulturowym sprawdzono, obliczając wskaźnik ϕ Tuckera (por. van de Vijver, Leung, 1997; van de Vijver, Watkins, 2006).

Ze względu na możliwość zastosowania skali rozszereżności do badań międzykulturowych zastosowano 24-pozycyjną wersję narzędzia – odrzucając po cztery pytania z każdej skali. Dzięki temu spełniono założenie analizy czynnikowej o liczbie pytań w skali mniejszej niż liczba przypadków (w tym wypadku badanych krajów). Selekcji pytań dokonano na podstawie wyników ogólnej analizy czynnikowej, odrzucając pozycje o najniższych ładunkach czynnikowych (poniżej 0,40).

Wskaźniki ϕ Tuckera dla poziomu indywidualnego oraz rzetelności miar ukazuje tabela 1. Wskaźniki rzetelności α Cronbacha w badanych próbach dla skali rozszereżności biernej (średnia 0,83) i odwetowej (średnia 0,79) są dobre, niższe poziomy osiąga skala rozszereżności aktywnej (średnio 0,73), można je jednak uznać za akceptowalne, zwłaszcza w badaniu o charakterze eksploracyjnym.

Kwestionariusz wartości Schwartza (*Portrait Value Questionnaire*, PVQ IV; Schwartz i in., 2001; w polskiej adaptacji za: Ciecuch, Zaleski, 2011). Metoda zawiera 40 krótkich (dwu-, trzydziu- i pięciu- słownych) opisów, przedstawiających hipotetyczną osobę, do której badany ma określić swoje podobieństwo. Zakres odpowiedzi sięga od 1 (*zupełnie niepodobny do mnie*) do 6 (*całkowicie taki jak ja*). Metoda może służyć zarówno do pomiaru wartości osobistych, jak i kulturowych. W obecnym badaniu zastosowano metodę do pomiaru wartości kulturowych. Na potrzeby projektu dokonano adaptacji kwestionariusza PVQ IV w Algierii, Armenii, Bułgarii, Estonii (wersja estońskojęzyczna), Gruzji, na Łotwie, w Malezji i Wietnamie.

Wartości kulturowe obliczono w oparciu o dane zebrane w obecnym projekcie. Nie wykorzystano wcześniej istniejących danych z projektu Schwartza z uwagi na to, że nasze próby pochodziły wyłącznie od studentów, kilka krajów do tej pory nie było uwzględnianych w projekcie Schwartza, a dane dla dostępnych prób narodowych były zbierane przy pomocy SVS – skróconej, 21-pozycyjnej

wersji PVQ. Wymiary wartości kulturowych zostały zidentyfikowane w oparciu o wszystkie dostępne dane z zastosowaniem PVQ IV, w tym pochodzące z obecnego projektu, przy wykorzystaniu skalowania wielowymiarowego (metody *Smallest Space Analysis*; por. Schwartz, 1992) przez autora metody (Schwartz, 15 grudnia 2011; informacja osobista). Poziomy wartości kulturowych zostały obliczone poprzez scentrowanie poszczególnych pozycji wchodzących w skład danego typu wartości, a następnie ich uśrednienie. Pomimo możliwych różnic w bezwzględnych poziomach wartości kulturowych w stosunku do danych opartych na SVS najbardziej istotne jest odzwierciedlenie rankingu krajów ze względu na te wartości (por. Schwartz, 2008). Ranking krajów dla wartości został przedstawiony w innej publikacji, opartej na danych z naszego projektu (por. Różycka, Żemojtel-Piotrowska, Truong, 2013).

Miary rozwoju socjoekonomicznego i funkcjonowania systemu. Do pomiaru poziomów rozwoju socjoekonomicznego i funkcjonowania systemu politycznego posłużono się następującymi miarami: produkt krajowy brutto (PKB) per capita (World Bank, 2011); wskaźnik nierówności społecznych (wskaźnik Giniego) – oparty na różnicy między osobami o najniższych i najwyższych dochodach (World Bank, 2011); *Human Development Index* (HDI) – miara ta uwzględnia oczekiwaną długość życia, poziom zamożności kraju oraz wskaźnik alfabetyzacji osób po 15. roku życia (Human Development Report, 2011); poziom inflacji (World Bank, 2011); wskaźnik stopnia korupcji (*Freedom from Corruption Index*; Transparency International, 2011) – zawierający 10-punktową skalę, gdzie 0 oznacza wysoki poziom korupcji, a 10 niski (na potrzeby niniejszego badania wskaźnik ten zredukowano, tak by poziom wysoki oznaczał wyższy poziom korupcji); poziom wolności gospodarczej (*Economic Freedom Index*; The Heritage Foundation, 2011); poziom funkcjonowania demokracji (Economist Intelligence Unit, 2011); poziom bezrobocia (World Bank, 2011). Wszędzie, gdzie było to możliwe, posłużono się danymi dotyczącymi rocznego okresu 2010–2011 z uwagi na moment zbierania danych, z których większość pozyskano na przełomie tych lat.

Wybór miar rozwoju socjoekonomicznego podyktowany był chęcią uwzględnienia zróżnicowanych aspektów funkcjonowania społeczeństw. HDI i PKB stanowią najbardziej popularne miary rozwoju ekonomicznego, przy czym HDI, jako wskaźnik bardziej rozbudowany, pozwala na uwzględnienie różnych przejawów jakości życia (także edukacyjnych – wskaźnik alfabetyzacji dorosłych, i demograficznych – oczekiwana długość życia). Funkcjonowanie demokracji i wolność od korupcji to

najbardziej popularne miary efektywności funkcjonowania systemu społecznego i politycznego w danym kraju, a więc także tego, na ile dany system społeczny sprawiedliwie i efektywnie zaspokaja potrzeby jednostek.

WYNIKI

Uniwersalność trzech wymiarów postaw roszczeniowych w badanych krajach: poziomy indywidualny i kulturowy

W celu sprawdzenia równoważności strukturalnej kwestionariusza roszczeniowości w badanych krajach zasto-

sowano procedurę van de Vijvera i Leunga (1997; por. van de Vijver, Watkins, 2006). Punktem wyjścia tej metody jest testowanie równoważności strukturalnej przy pomocy współczynnika phi Tuckera – jest ona oparta na eksploracyjnej analizie czynnikowej. Polega na porównaniu różnic w ładunkach czynnikowych w obrębie czynników wykrytych w ogólnej analizie czynnikowej i w analizach wykonanych na poszczególnych próbach krajowych. Ze względu na założenie o niezależności wymiarów postaw roszczeniowych zastosowano analizę czynnikową Varimax z normalizacją Kaisera dla narzuconego

Tabela 1

Rzetelności i wskaźniki phi Tuckera dla roszczeniowości aktywnej, biernej i odwetowej w 27 krajach (próby studenckie)

	N	Roszczeniowość aktywna		Roszczeniowość bierna		Roszczeniowość odwetowa	
		α Cronbacha	phi Tuckera	α Cronbacha	phi Tuckera	α Cronbacha	phi Tuckera
Algieria	343	0,56	0,78	0,75	0,94	0,76	0,97
Armenia	201	0,69	0,94	0,80	0,96	0,76	0,91
Belgia	278	0,66	0,95	0,92	0,96	0,80	0,98
Bułgaria	263	0,85	0,97	0,87	0,97	0,88	0,98
Czechy	192	0,64	0,93	0,79	0,97	0,78	0,97
Estonia	305	0,68	0,96	0,86	0,97	0,79	0,95
Gruzja	197	0,81	0,97	0,89	0,93	0,72	0,98
Hiszpania	232	0,65	0,97	0,82	0,96	0,88	0,99
Holandia	191	0,63	0,92	0,85	0,95	0,82	0,98
Niemcy	253	0,66	0,93	0,83	0,97	0,84	0,97
Indie	139	0,81	0,79	0,87	0,88	0,82	0,96
Kolumbia	160	0,67	0,93	0,81	0,98	0,83	0,98
Łotwa	188	0,65	0,87	0,82	0,97	0,77	0,96
Malezja	287	0,86	0,71	0,90	0,82	0,70	0,83
Meksyk	198	0,75	0,95	0,81	0,97	0,78	0,97
Norwegia	187	0,63	0,92	0,85	0,95	0,82	0,98
Polska	246	0,72	0,96	0,86	0,98	0,85	0,98
Portugalia	305	0,70	0,97	0,78	0,93	0,84	0,95
Portoryko	200	0,66	0,97	0,82	0,97	0,86	0,98
Rumunia	387	0,83	0,71	0,86	0,76	0,78	0,71
Słowacja	188	0,70	0,96	0,85	0,96	0,81	0,96
Ukraina	199	0,70	0,96	0,79	0,95	0,80	0,95
Urugwaj	210	0,71	0,94	0,79	0,94	0,85	0,98
USA	336	0,74	0,80	0,65	0,75	0,71	0,79
Węgry	160	0,69	0,91	0,81	0,93	0,85	0,96
Wietnam	160	0,75	0,80	0,75	0,90	0,78	0,96
Włochy	201	0,74	0,97	0,85	0,97	0,82	0,98
Średnia		0,73	0,95	0,83	0,96	0,79	0,98

rozwiązania trójczynnika (po uprzednim sprawdzeniu, czy wykres osypiska pozwala na takie rozwiązanie). Analizy wykonano na średnich ważonych ze względu na liczebność prób – różną dla poszczególnych krajów.

Współczynnik phi Tuckera wyższy niż 0,95 uznawany jest za miarę świadczącą o ekwiwalencji, choć sami autorzy uznają współczynniki powyżej 0,90 za akceptowalne (van de Vijver, Watkins, 2006).

Tabela 2

Wyniki analizy czynnikowej na poziomach indywidualnym i krajowym dla kwestionariusza roszczeniowości – eksploracyjna analiza czynnikowa Varimax z normalizacją Kaisera

Pozycja	Poziom:	Ładunki czynnikowe					
		Indywidualny			Krajowy		
		RA	RB	RO	RA	RB	RO
Długo pamiętam wyrządzone krzywdy		0,09	0,12	0,59	0,42	0,38	0,59
Każdy powinien sam załatwiać swoje problemy		0,58	-0,09	0,03	0,69	0,27	0,10
Staram się wybaczać swoim wrogom*		-0,04	-0,12	0,73	-0,20	-0,08	0,86
Państwo ma obowiązek dbać o wszystkich obywateli		0,15	0,67	-0,02	0,47	0,72	0,02
Należy zapominać o doznanych krzywdach*		-0,09	-0,10	0,59	-0,26	-0,09	0,75
Każdy ma prawo oczekiwać pomocy ze strony państwa, gdy znajdzie się w potrzebie		0,04	0,72	-0,03	0,01	0,82	0,08
Rodzice mają obowiązek pomagać dzieciom		0,14	0,46	-0,04	-0,44	0,15	-0,28
Pomógłbym w potrzebie osobie, która mnie niesprawiedliwie potraktowała*		-0,01	-0,21	0,60	0,27	-0,21	0,69
Rodziny wielodzietne powinny być wspierane przez pomoc społeczną		0,03	0,61	-0,07	0,22	0,76	0,14
Nie wybaczam doznanych krzywd		0,12	0,01	0,75	0,14	0,25	0,85
Osobom pokrzywdzonym przez los należy się pomoc ze strony instytucji		0,05	0,70	-0,04	0,01	0,70	-0,04
Państwo powinno zadbać o środki do życia dla najuboższych		-0,01	0,77	-0,06	0,01	0,85	0,09
Często domagam się właściwego traktowania mnie		0,40	0,23	0,14	0,48	0,29	0,32
Nawet gdy ktoś mnie skrzywdzi, potrafię okazać mu życzliwość*		-0,06	-0,11	0,65	-0,11	-0,30	0,71
Zasługuję na to, co najlepsze		0,62	0,12	0,05	0,82	-0,07	0,02
Obowiązkiem rządzących jest zapewnienie ludziom godnych warunków życia		0,13	0,72	-0,03	0,11	0,87	0,01
Trzeba umieć upomnieć się o swoje		0,59	0,29	0,14	0,72	0,36	0,13
Uważam, że swoje problemy powinienem rozwiązywać sam		0,62	-0,10	-0,06	0,73	0,22	-0,09
Należy iść przez życie przebojem		0,56	0,13	0,00	0,35	-0,15	-0,12
Uważam, że należy mi się wiele od życia		0,69	0,14	0,06	0,91	0,00	0,01
Mam trudności w darowywaniu wyrządzonych mi krzywd		0,14	0,06	0,73	0,12	0,10	0,84
Każdy odpowiada sam za siebie		0,64	0,05	0,01	0,84	0,23	0,16
Urzędy i inne instytucje powinny służyć pomocą osobie w trudnej sytuacji		0,07	0,72	-0,11	0,15	0,77	-0,20
Ktoś, kto mnie skrzywdził, nie może liczyć na moje współczucie		0,23	-0,04	0,67	0,31	0,18	0,76

R – roszczeniowość; A – aktywna; B – bierna; O – odwetowa.

* Pozycja rekodowana.

Spośród uwzględnionych krajów żaden z trzech wymiarów nie odtworzył się w Rumunii, USA i Malezji. Kraje te zostały w związku z tym wyłączone z dalszych analiz. Skala roszczeniowości aktywnej nie była też ekwiwalentna w Algierii, Indiach, na Łotwie i w Wietnamie, a skala roszczeniowości bierniej w Indiach.

Ponieważ celem badań było sprawdzenie uwarunkowań kulturowych postaw roszczeniowych na poziomie kulturowym, w kolejnym kroku analizy należało sprawdzić tożsamość wyróżnionych wymiarów z poziomów indywidualnego i kulturowego. W tym celu posłużono się również wskaźnikami phi Tuckera, porównując rozwiązanie

Tabela 3

Średnie poziomu postaw roszczeniowych (aktywnej, bierniej i odwetowej) w próbach studenckich z 27 krajów

Porzycja	Roszczeniowość aktywna	Roszczeniowość bierna	Roszczeniowość odwetowa
1	<i>Algieria</i> (4,98)	Algieria (5,26)	Armenia (3,80)
2	Bułgaria (4,89)	Gruzja (5,08)	Włochy (3,79)
3	Armenia (4,81)	Hiszpania (5,06)	Estonia (3,61)
4	Kolumbia (4,68)	Łotwa (5,06)	Indie (3,58)
5	Estonia (4,65)	Armenia (4,94)	Czechy (3,51)
6	Meksyk (4,65)	Włochy (4,92)	Belgia (3,44)
7	<i>Wietnam</i> (4,64)	Norwegia (4,88)	Holandia (3,42)
8	Gruzja (4,61)	Ukraina (4,87)	Polska (3,41)
9	<i>Rumunia</i> (4,57)	Bułgaria (4,79)	Portugalia (3,41)
10	Portugalia (4,55)	Portugalia (4,77)	<i>USA</i> (3,33)
11	Ukraina (4,54)	Wietnam (4,75)	Wietnam (3,32)
12	<i>Indie</i> (4,50)	Polska (4,73)	Łotwa (3,29)
13	Portoryko (4,49)	Kolumbia (4,62)	Bułgaria (3,25)
14	<i>USA</i> (4,47)	Portoryko (4,60)	Słowacja (3,24)
15	<i>Malezja</i> (4,46)	<i>Malezja</i> (4,58)	Algieria (3,22)
16	Łotwa (4,37)	Niemcy (4,58)	Hiszpania (3,20)
17	Słowacja (4,36)	<i>Indie</i> (4,56)	Gruzja (3,17)
18	Hiszpania (4,35)	Estonia (4,51)	<i>Malezja</i> (3,17)
19	Czechy (4,32)	Meksyk (4,50)	Ukraina (3,12)
20	Urugwaj (4,30)	<i>Rumunia</i> (4,50)	Urugwaj (3,11)
21	Włochy (4,30)	Belgia (4,46)	Meksyk (3,10)
22	Polska (4,25)	Słowacja (4,43)	Węgry (3,09)
23	Węgry (4,12)	Węgry (4,43)	Norwegia (3,05)
24	Holandia (4,01)	Holandia (4,42)	<i>Rumunia</i> (2,97)
25	Norwegia (3,94)	Urugwaj (4,41)	Kolumbia (2,91)
26	Belgia (3,92)	Czechy (4,30)	Niemcy (2,88)
27	Niemcy (3,69)	<i>USA</i> (3,91)	Portoryko (2,73)

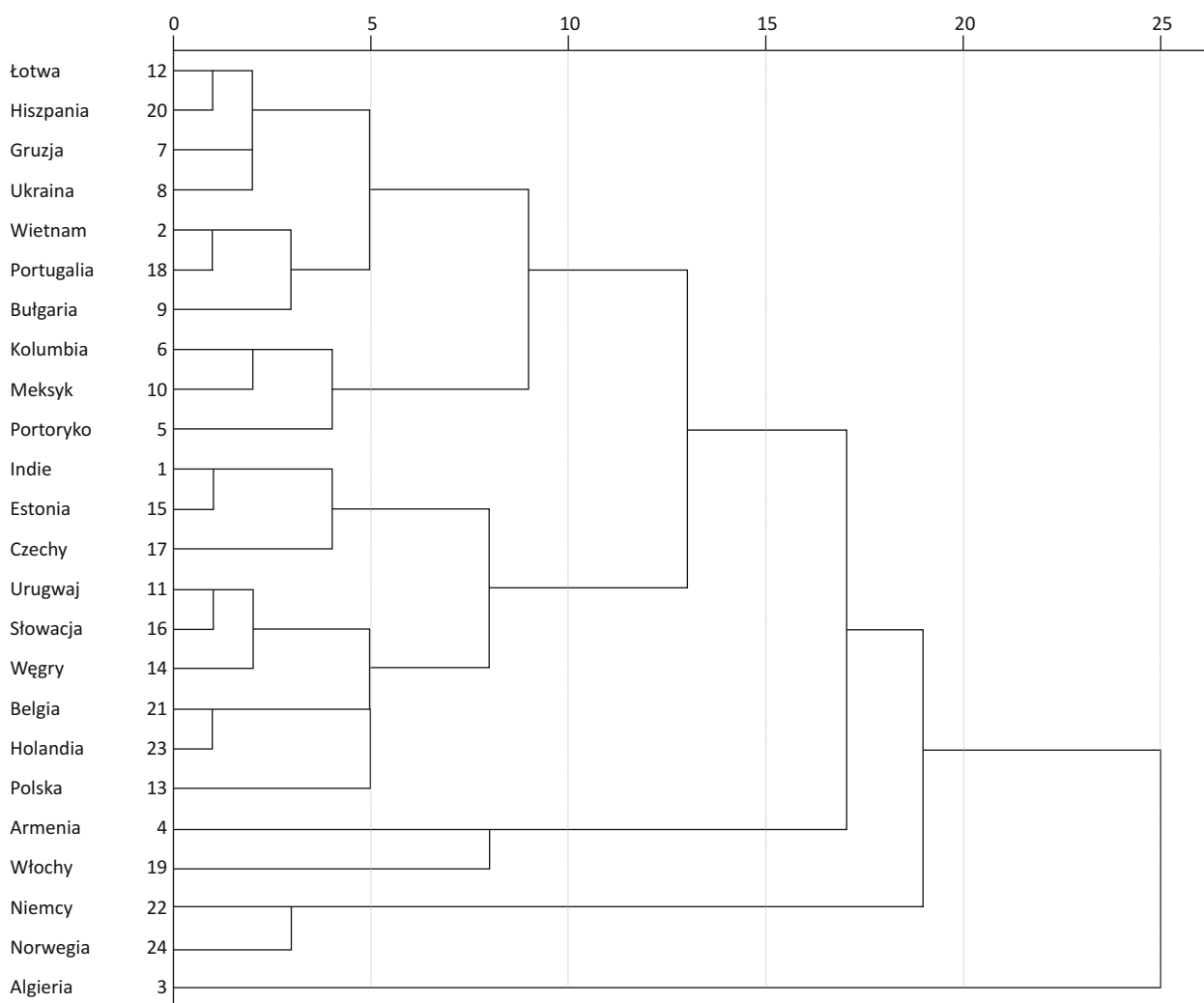
Uwaga: kursywą zaznaczono kraje, w których dany wymiar roszczeniowości nie odtworzył się (ϕ Tuckera < 0,90).

trójczynniki z próby ogólnej i z analizy czynnikowej wykonanej na poziomie krajowym (uśrednionych pozycji kwestionariusza z prób krajowych). Wyniki analizy czynnikowej na poziomach indywidualnym i krajowym ukazuje tabela 2.

Wskaźniki phi Tuckera osiągnęły poziom powyżej 0,90, potwierdzając tożsamość wymiarów z poziomów indywidualnego i krajowego. Na poziomie kulturowym mierzona wskaźnikiem α Cronbacha rzetelność skali do pomiaru roszczeniowości aktywnej wyniosła 0,85 (phi Tuckera = 0,94), roszczeniowości biernej 0,87

(phi Tuckera = 0,93), natomiast roszczeniowości odwetowej 0,88 (phi Tuckera = 0,98). Wymiary postaw roszczeniowych były nieskorelowane ze sobą (od $r[23] = 0,36$; $p = 0,086$ dla roszczeniowości aktywnej i biernej do $r[23] = 0,02$; $p = 0,924$ dla roszczeniowości biernej i odwetowej).

Wyróżnienie wymiarów postaw roszczeniowych na poziomie kulturowym umożliwia porównanie krajów pod względem poziomu postaw roszczeniowych. Z uwagi na to, że dane pochodzą z prób studenckich, uzyskane wyniki mają charakter analiz wstępnych. Tabela 3 ukazuje

Rysunek 1. Dendrogram* z wykorzystaniem średniego powiązania (między grupami). Łączone skupienia (odległości przekalowane).

* Dendrogram dla analizy skupień prób studenckich z 24 krajów pod względem poziomu postaw roszczeniowych.

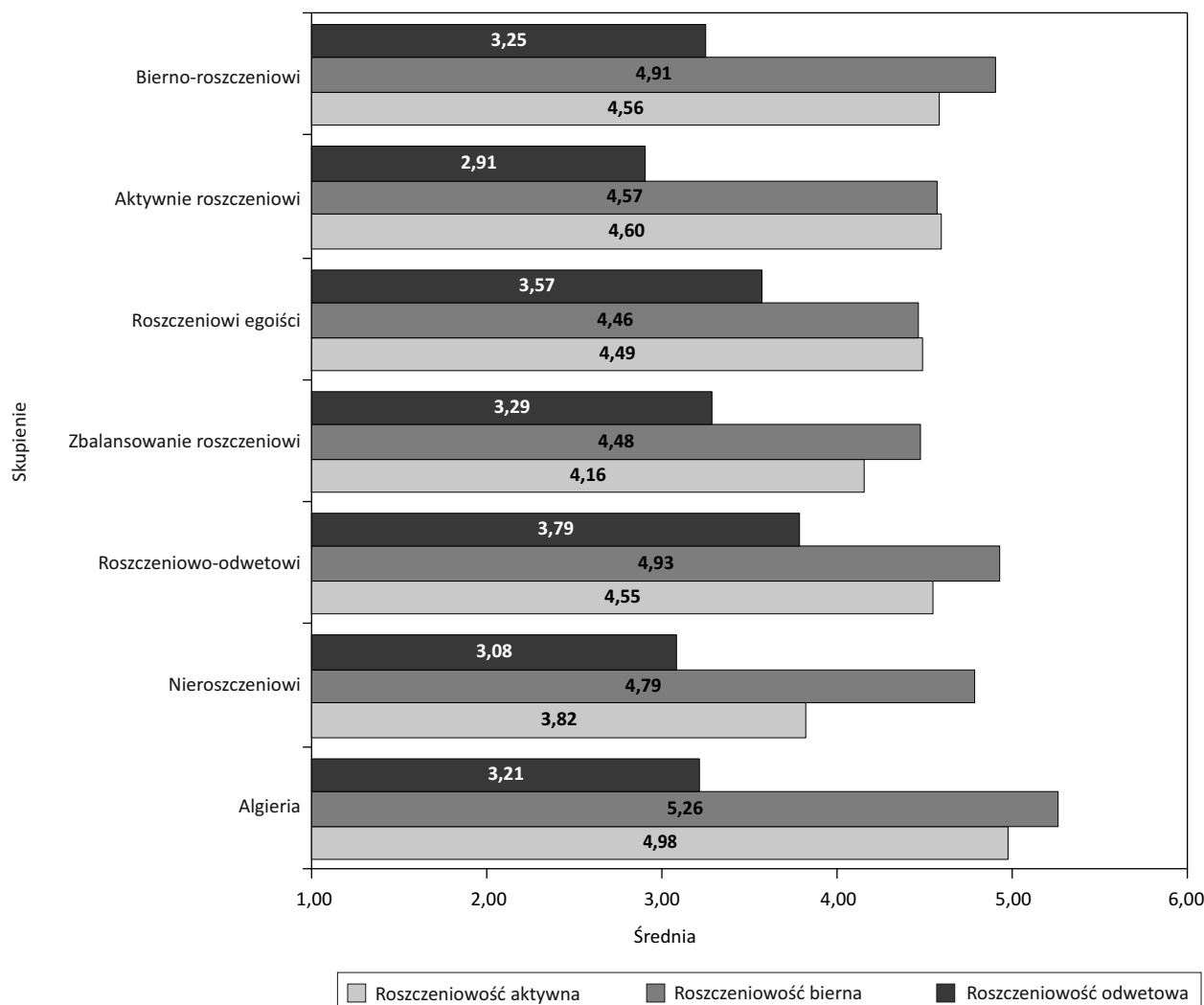
średnie i listy rankingowe dla poziomu postaw roszczeniowych w poszczególnych próbach krajowych.

Rysunek 1 ukazuje wyniki analizy skupień dla 24 krajów pod względem trzech wymiarów postaw roszczeniowych. Na podstawie analizy dendrogramu możliwe jest wyróżnienie sześciu skupień, z jednym krajem (Algierią) wyraźnie odróżniającym się od pozostałych.

Przede wszystkim Algieria oraz Niemcy i Norwegia stanowią silnie odrębne kategorie. Algieria jest jedynym spośród uwzględnionych krajem o tradycji muzułmańskiej. Nie bez znaczenia jest też to, że dane zbieraliśmy w trakcie trwania Arabskiej Wiosny, która nie ominęła Algierii. Wśród badanych państw wyróżnia się wysokim poziomem postaw roszczeniowych. Z kolei Niemcy i Norwegia – tworzące parę wyraźnie odmienną od innych

skupień – to zamożne, stabilne gospodarczo kraje zachodnioeuropejskie, o niskich poziomach roszczeniowości aktywnej i odwetowej i zbliżonym do innych państw poziomie roszczeniowości biernej. Ten ostatni wynik wskazuje na względnie wysokie oczekiwania wobec państwa, jednak bez tendencji do aktywnej walki o swoje prawa. Społeczeństwa te można nazwać *nieroszczeniowymi*.

Osobną grupę tworzą też Armenia i Włochy, kraje o wysokim poziomie roszczeniowości odwetowej, przeciętnym poziomie roszczeniowości aktywnej i stosunkowo wysokim poziomie roszczeniowości biernej. Kraje te cechuje kultura honoru (por. Nisbett, Cohen, 1996), co zapewne przekłada się na trudności w darowywaniu krzywd i wrażliwości na prowokację. Grupę tę można nazwać *roszczeniowo-odwetową*, jest ona dość niespójna.

Rysunek 2. Natężenie postaw roszczeniowych w wyróżnionych grupach krajów.

Pozostałe kraje utworzyły dwa duże skupienia, z których każde rozpada się z kolei na dwie mniejsze grupy państw.

Pierwsze z tych skupień tworzą Belgia, Czechy, Estonia, Holandia, Indie, Polska, Słowacja, Urugwaj i Węgry. Jest to wewnętrznie zróżnicowana grupa krajów charakteryzujących się umiarkowanym ogólnym poziomem roszczeniowości. Tę grupę określić więc można jako *umiarkowanie roszczeniową*. Jedną z podgrup w tym skupieniu tworzą: Belgia, Holandia, Polska, Słowacja, Urugwaj i Węgry. Pod względem postaw roszczeniowych kraje te charakteryzuje umiarkowane natężenie, różnią się one między sobą dominującym typem roszczeniowości, jednakże żaden z tych typów nie osiąga wyraźnej przewagi nad innymi. Skupienie to można określić jako grupę *roszczeniową w sposób zbalansowany*. Druga podgrupa krajów z tego skupienia obejmuje Indie, Czechy i Estonię. Pod względem ogólnego natężenia postaw roszczeniowych nie różnią się istotnie od poprzedniej. Jednak sam profil roszczeniowości i pozycje na listach rankingowych ukazują odrębność tej grupy. Kraje te zajmują jedne z najwyższych pozycji pod względem roszczeniowości odwetowej i najniższych – bierniej. Można więc zakładać, że w społeczeństwach tych występuje tendencja do aktywnej ochrony własnych praw i koncentracja na ochronie własnego interesu, natomiast nie jest uznawana za istotną norma odpowiedzialności społecznej. Z tego względu te społeczeństwa można określić jako *roszczeniowych egoistów*.

Kolejna wyróżniona duża grupa obejmuje trzy kraje latynoamerykańskie: Kolumbię, Portoryko i Meksyk (tworzące wyraźnie wyodrębnioną podgrupę), kolektywistyczne kraje po doświadczeniach komunizmu: Bułgarię, Ukrainę, Gruzję, Łotwę, Wietnam, i dwa kraje iberyjskie:

Portugalię i Hiszpanię. Jest to grupa bardzo niejednorodna wewnętrznie. Kulturowo kraje te można określić mianem kolektywistycznych (por. Hofstede, 2000). Kategorię tę można nazwać *roszczeniowi kolektywiści*. W ramach owego skupienia wyraźnie wyodrębniają się jako podgrupa trzy kraje latynoamerykańskie (Kolumbia, Meksyk, Portoryko), które łączy niższy w porównaniu do pozostałych badanych społeczeństw poziom roszczeniowości odwetowej i niższy od pozostałych państw z tej grupy poziom roszczeniowości bierniej. Można tę podgrupę opisać jako *aktywnie roszczeniową*. W drugiej podgrupie, nadal wewnętrznie zróżnicowanej, znalazły się kraje przeżywające trudności gospodarcze związane z kryzysem (Portugalia, Hiszpania, Łotwa), wszystkie badane państwa, w których dominuje religia prawosławna (Ukraina, Bułgaria, Gruzja), oraz Wietnam. Poza Wietnamem we wszystkich tych próbach religia odgrywa istotne znaczenie w życiu publicznym, a więc są to społeczeństwa tradycjonalistyczne. Ów splot czynników kulturowych i politycznych powoduje zapewne rozpowszechnienie oczekiwań wobec państwa i społeczeństwa dotyczące zaspokajania potrzeb jednostki (wysoki poziom roszczeniowości bierniej). Poziom roszczeniowości aktywnej nie odbiega od pozostałych grup (z wyjątkiem grupy państw nieroszczeniowych). Tę grupę państw można nazwać *bierno-roszczeniową*.

Wymiary kulturowe postaw roszczeniowych a poziom rozwoju socjoekonomicznego

Jak można zauważyć na podstawie wysokości współczynników korelacji (tabela 4), roszczeniowości aktywnej i częściowo bierniej współwystępują z gorszym funkcjonowaniem systemu społecznego i politycznego, zwłaszcza

Tabela 4

Postawy roszczeniowe a wybrane wskaźniki rozwoju socjoekonomicznego (korelacje r-Pearsona; N = 23)

Wskaźniki rozwoju socjoekonomicznego i funkcjonowania systemu społeczno-politycznego	Roszczeniowość aktywna	Roszczeniowość bierna	Roszczeniowość odwetowa
PKB 2010	-0,74***	-0,16	-0,25
HDI	-0,68***	-0,27	-0,23
Współczynnik Giniego	0,45*	0,11	-0,23
Poziom korupcji ¹	0,78***	0,32	0,08
Poziom swobód gospodarczych	-0,40*	-0,37*	0,00
Funkcjonowanie demokracji	-0,71***	-0,47*	-0,06
Bezrobocie	0,20	0,00	-0,29
Inflacja	0,49**	0,19	-0,31

¹ Odwrócony wskaźnik wolności od korupcji.

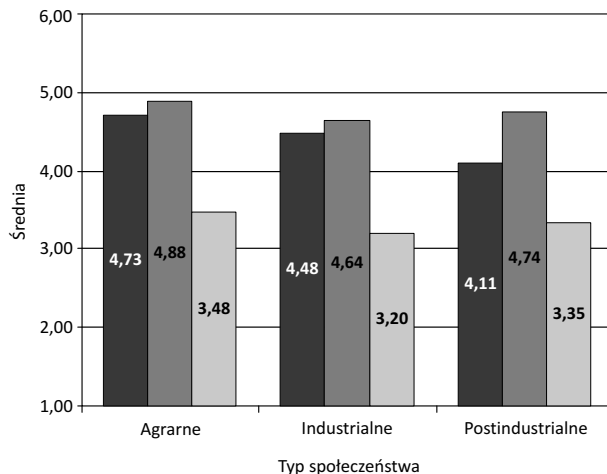
*** $p = 0,001$; ** $p = 0,01$; * $p = 0,05$ (dwustronne).

w zakresie funkcjonowania gospodarki, zgodnie z hipotezą 1. To, co odróżnia od siebie oba wymiary postaw, to związek roszczeniowości aktywnej z „twardymi” wskaźnikami kondycji gospodarki danego kraju – jak PKB, poziom inflacji (ale już nie bezrobocia) i wskaźnik Giniego, pokazujący rozmiar nierówności ekonomicznych.

Poziom roszczeniowości odwetowej natomiast nie jest powiązany z jakością życia czy funkcjonowaniem demokracji.

Wymiary kulturowe postaw roszczeniowych a typ społeczeństw w ujęciu Ingleharta

W celu sprawdzenia zależności poziomu postaw roszczeniowych od typu społeczeństwa dokonano podziału

Rysunek 3. Poziom postaw roszczeniowych na wymiarze kulturowym a typ społeczeństwa ($N = 24$).

prób na pochodzące z krajów agrarnych, industrialnych i postindustrialnych (por. Inglehart, Norris, 2003). Wyniki przedstawia rysunek 3. Przeprowadzona analiza wariancji wykazała, że poziom roszczeniowości aktywnej różnił się w zależności od typu społeczeństwa [$F(2, 23) = 9,70$; $p = 0,001$; $\eta^2 = 0,48$]. Testy post hoc z poprawką Bonferroniego wykazały istotne różnice w poziomach roszczeniowości aktywnej między społeczeństwami agrarnymi ($M = 4,73$; $SD = 0,21$) i postindustrialnymi [$M = 4,11$; $SD = 0,30$; $t(11) = 3,70$; $p = 0,005$], ale bez różnic względem społeczeństw industrialnych [$M = 4,48$; $SD = 0,22$; $t(15) = 2,10$; $p = 0,053$]. Poziomy roszczeniowości aktywnej w społeczeństwach industrialnych i postindustrialnych różniły się od siebie istotnie [$t(18) = 3,22$; $p = 0,005$]. Wyniki potwierdzają hipotezę 2, zakładającą obniżenie się poziomu roszczeniowości w społeczeństwach postindustrialnych (lepiej rozwiniętych), i nie potwierdzają hipotezy 3 (wyższy poziom roszczeniowości w krajach postindustrialnych).

Analiza wariancji przeprowadzona dla poziomu roszczeniowości biernej nie wykazała wpływu typu społeczeństwa [$F(2, 23) = 1,60$; $p = 0,226$]. Analiza wariancji dla poziomu roszczeniowości odwetowej również nie wykazała wpływu typu społeczeństwa [$F(2, 23) = 2,34$; $p = 0,128$].

Wymiary kulturowe roszczeniowości a wartości kulturowe w ujęciu Schwartza

Hipoteza 4 potwierdzona została jedynie częściowo – roszczeniowość aktywna wiązała się negatywnie z egalitaryzmem, jednak nie korelowała pozytywnie z panowaniem i hierarchią. Potwierdziła się natomiast

Tabela 5

Trzy wymiary roszczeniowości kulturowej a wartości kulturowe w ujęciu Schwartza – w nawiasach korelacje cząstkowe z kontrolą wysokości PKB per capita ($N = 24$)

	Roszczeniowość		
	Aktywna	Bierna	Odwetowa
Zakorzenie bezpieczeństwa	0,59*** (0,40*)	0,57*** (0,61**)	0,08 (0,06)
Zakorzenie podporządkowanie	0,25 (0,09)	0,45* (0,46*)	-0,03 (-0,02)
Autonomia afektywna	-0,33 (-0,24)	-0,10 (-0,06)	-0,18 (-0,04)
Autonomia intelektualna	-0,65*** (-0,33)	-0,19 (-0,18)	0,01 (0,15)
Hierarchia	0,35 (-0,07)	-0,15 (-0,23)	0,13 (0,10)
Egalitaryzm	-0,51** (-0,02)	0,01 (0,09)	-0,01 (0,07)
Panowanie	0,08 (0,06)	-0,15 (-0,20)	0,28 (0,14)
Harmonia	-0,28 (-0,03)	0,08 (0,15)	-0,04 (0,11)

*** $p = 0,001$; ** $p = 0,01$; * $p = 0,05$ (dwustronne).

zakładana pozytywna korelacja roszczeniowości (aktywnej i biernej) z zakorzenionym bezpieczeństwem (hipoteza 5). Niezgodnie z hipotezą 6 roszczeniowość bierna nie korelowała pozytywnie z egalitaryzmem. Ten wymiar roszczeniowości korelował natomiast pozytywnie z zakorzenionym podporządkowaniem. Związek ów nie był zakładany.

Uwarunkowania socjoekonomiczne i kulturowe postaw roszczeniowych – hierarchiczne analizy regresji

W celu sprawdzenia związku postaw roszczeniowych na poziomie kulturowym z wybranymi miarami rozwoju socjoekonomicznego i czynnikami kulturowymi zastosowano hierarchiczną analizę regresji. Ponieważ dysponowaliśmy danymi dla jedynie 23 krajów (statystyki dla Portoryko, które jest terytorium zależnym USA, są fragmentaryczne), nie mogliśmy uwzględnić zbyt złożonych modeli w analizach regresji. Wyboru predyktorów dokonano w oparciu o siłę korelacji i założenia teoretyczne – dla każdego z wymiarów roszczeniowości testowano osobny zestaw predyktorów.

Wykonano analizy regresji dla trzech wymiarów postaw roszczeniowych z czynnikami ekonomicznymi, politycznymi i kulturowymi jako predyktorami. Dla roszczeniowości aktywnej w pierwszym kroku wprowadzono dane dla poziomu korupcji, funkcjonowania demokracji i PKB. Spośród uwzględnionych wstępnie predyktorów poziom roszczeniowości aktywnej wiązał się z wyższym poziomem korupcji ($\beta = 0,66$). Zmienna ta pozwalała wyjaśnić 63% wariancji zmiennej objaśnianej [$F(1, 19) = 29,18$; $p < 0,001$] (model 1). W drugim kroku wprowadzono wartości kulturowe Schwartz: zakorzenione bezpieczeństwo, egalitaryzm i autonomię intelektualną (model 2). W modelu 2 uwzględnione wartości kulturowe Schwartz pozwalały wyjaśnić dodatkowe 17% wariancji. Istotnym predyktorem okazał się poziom zakorzenionego bezpieczeństwa [$\beta = 0,44$; $t(19) = 2,49$].

Dla roszczeniowości biernej w kroku pierwszym do regresji wprowadzono poziom swobód gospodarczych i funkcjonowania demokracji. Istotnym predyktorem w tym kroku okazał się jedynie poziom swobód gospodarczych ($\beta = -0,49$) – związek obu zmiennych był ujemny [$F(1,22) = 5,56$; $p = 0,030$; 19% wariancji zmiennej objaśnianej]. W drugim kroku wprowadzono wartości kulturowe Schwartz (model 2). W modelu 2 wartości kulturowe Schwartz (zakorzenione bezpieczeństwo i zakorzenione podporządkowanie) pozwalały na wyjaśnienie dodatkowych 28% wariancji. Istotnym predyktorem okazał się poziom zakorzenionego bezpieczeństwa [$\beta = 0,53$; $t(19) = 2,37$].

Poziom roszczeniowości odwetowej nie korelował istotnie z żadnymi czynnikami socjoekonomicznymi i kulturowymi. Z tego względu do analizy wprowadzono jedynie w kroku pierwszym poziom PKB, a w drugim wartość zakorzenionego bezpieczeństwa. Poziom roszczeniowości odwetowej nie zależał od żadnego z tych predyktorów.

DYSKUSJA

Analiza danych zgromadzonych w 27 krajach wykazała tożsamość wymiarów postaw roszczeniowych na poziomach indywidualnym i kulturowym: wyróżnić można roszczeniowości aktywną, bierną i odwetową. Roszczeniowość aktywna zawiera w sobie przekonanie, że jednostki mogą domagać się egzekwowania swoich praw. Roszczeniowość bierna opiera się na przekonaniu o istnieniu zobowiązań między jednostkami i instytucjami. Kulturowe rozumienie odwetowości również jest zbliżone do jego rozumienia na poziomie indywidualnym, czyli jako trudności w wybaczeniu doznanych krzywd i dążenia do ich odwzajemnienia.

Roszczeniowość aktywna wiąże się z typem społeczeństwa – jej poziom jest najniższy w społeczeństwach postindustrialnych, a najwyższy w społeczeństwach agrarnych, cechujących się dużym przywiązaniem do wartości związanych z przetrwaniem. W badaniu uwzględniono zaledwie pięć społeczeństw (a konkretniej studentów z tych społeczeństw) agrarnych, silnie modernizujących się i przechodzących już zapewne do grupy społeczeństw industrialnych. W społeczeństwach postindustrialnych poziom roszczeniowości aktywnej jest najniższy. Czynnikiem powiązaniem z takim kształtem postaw roszczeniowych jest najprawdopodobniej istotność wartości materialistycznych, na co wskazuje podobny poziom roszczeniowości aktywnej w krajach agrarnych i industrialnych, a następnie obniżenie się go w krajach postindustrialnych. Zbliżony do liniowego kształt zależności wspiera założenie o adaptacyjnym znaczeniu postaw roszczeniowych jako dostosowania do trudnych warunków adaptacyjnych i konieczności rywalizacji o ograniczone zasoby – dotyczy to zarówno roszczeniowości aktywnej, jak i odwetowej. Wbrew założeniom Welzela i Ingleharta (2010) o rosnącej roli sprawczości poziom roszczeniowości aktywnej nie wzrastał wraz z poziomem rozwoju socjoekonomicznego badanych (części) społeczeństw. Brak potwierdzenia tej hipotezy może wynikać z co najmniej dwóch przyczyn. Po pierwsze, roszczeniowość aktywna nie jest czystym przejawem indywidualizacji i proaktywności, zakłada bowiem specyficzny sposób polegania na innych – egzekwowanie od nich swoich praw i obronę zajmowanej pozycji. Po drugie, interpretację tych różnic utrudnia brak ekwiwalencji skali mierzącej roszczeniowość aktywną w większości

krajów agrarnych. Można zatem (ostrożnie) założyć, że roszczeniowość aktywna rozwija się wraz z modernizacją społeczeństw i przesunięciem wartości od tradycyjnych do materialistycznych.

Przeprowadzone badania pozwalają także na stworzenie swoistej kulturowej mapy roszczeniowości. Wyniki analizy skupień ujawniają w badanych krajach sześciu (ośmiu z uwzględnieniem podgrup) osobnych grup (oraz Algierii jako kraju niewchodzącego w skład żadnej z nich) o odmiennych profilach postaw roszczeniowych. Skupienia te pokrywają się zarówno z podziałami stricte kulturowymi (jak np. podział na społeczeństwa zachodnioeuropejskie, postkomunistyczne, latynoamerykańskie czy azjatyckie), jak i polityczno-ekonomicznymi. Próby najbardziej roszczeniowe pochodziły z Algierii, Armenii i Włoch, najmniej roszczeniowe – z Norwegii i Niemiec.

Grupę nieroszczeniową, w której znalazły się Norwegia i Niemcy, cechowały najniższe poziomy roszczeniowości odwetowej i aktywnej, ale stosunkowo wysoki roszczeniowości biernej (porównywalny do poziomowi w innych państwach). Oznacza to dość wysoki poziom oczekiwań wobec państwa, jednak nie towarzyszą temu tendencje do egzekwowania swoich praw i przywilejów ani do koncentracji na doznanych krzywdach. Możliwe też, że oczekiwania wobec państwa i społeczeństwa są w tych społeczeństwach jedynie wyrazem normy odpowiedzialności społecznej.

Grupa roszczeniowo-odwetowa obejmuje dwa kraje – Armenię i Włochy. W obu występuje jednocześnie wysoki (i najwyższy) poziom roszczeniowości odwetowej i wysoki – biernej. Wskazuje to z jednej strony na wartości tradycyjne i kolektywistyczne, ale też oba społeczeństwa są przedstawicielami kultury honoru (por. Nisbett, Cohen, 1996).

Kolejną, dużą grupę państw tworzą społeczeństwa umiarkowanie roszczeniowe. W grupie tej znalazły się wszystkie kraje tzw. trójkąta wyszehradzkiego, Belgia i Holandia, Urugwaj i Węgry, Indie i Estonia. Wszystkie te społeczeństwa łączy dobre tempo rozwoju gospodarczego, wysokie oczekiwania co do gwarancji socjalnych od państwa oraz egalitaryzm. Trzy kraje: Indie, Czechy i Estonia, w ramach tej dużej i zróżnicowanej kategorii wyodrębniają się w podgrupę, którą charakteryzuje zbliżony, wysoki poziom roszczeniowości odwetowej i względnie niski poziom roszczeniowości biernej – wskazuje to na znaczenie obrony interesu własnego dla społeczności tych krajów. Pozostałe państwa tej grupy (w tym Polska) charakteryzowały się umiarkowanymi poziomami roszczeniowości, bez dominacji jednego z jej rodzajów.

Wreszcie ostatnią dużą grupę krajów tworzą próby pochodzące z Europy Południowo-Wschodniej (Ukraina,

Bulgaria), Wietnam, Gruzja, Łotwa oraz trzy kraje latynoamerykańskie (Portoryko, Meksyk i Kolumbia). Próby te reprezentują kultury kolektywistyczne. Z tego względu można je nazwać roszczeniowymi kolektywistami. Próby latynoamerykańskie, wyodrębniające się w osobną podgrupę, wyróżnia niski poziom roszczeniowości odwetowej oraz wysoki poziom roszczeniowości aktywnej (można je określić jako aktywnie roszczeniowe), natomiast pozostałe kraje z tego skupienia (tworzące drugą podgrupę) charakteryzowały się wysokim poziomem roszczeniowości biernej, były to społeczeństwa przywiązujące również dużą wagę do tradycji. Zdecydowano się opisać je jako bierno-roszczeniowe.

Roszczeniowość aktywna wyjaśniana jest w głównej mierze warunkami socjoekonomicznymi i jakością funkcjonowania demokracji w danych społeczeństwach, zwłaszcza rozmiarem korupcji. Uzyskane przez nas wyniki świadczą o tym, że gotowość obrony swoich praw i przekonanie o konieczności ich egzekwowania są typowe dla tych społeczeństw, w których warunki życia są gorsze, a funkcjonowanie systemu politycznego mniej wydolne.

Roszczeniowości aktywna i bierna wykazują związki z wartościami kulturowymi, przy czym są one silniejsze dla roszczeniowości aktywnej. Obu formom roszczeniowości sprzyja zakorzenione bezpieczeństwo, roszczeniowość bierna wiąże się również z zakorzenionym podporządkowaniem. Związki te są niezależne od poziomu zamożności społeczeństw. Roszczeniowość aktywna wiąże się także negatywnie z wartościami autonomii intelektualnej i egalitaryzmem. Wartości kulturowe nie wiążą się natomiast z poziomem roszczeniowości odwetowej.

Roszczeniowość bierna wyjaśniana jest przez poziom swobód gospodarczych, także na poziomie korelatów można zauważyć związki tego wymiaru raczej z czynnikami z domeny funkcjonowania systemu gospodarczego i politycznego niż twardych wskaźników rozwoju ekonomicznego, jak np. PKB czy HDI. Typ społeczeństwa nie różnicuje poziomu tego wymiaru postaw roszczeniowych. Wyniki sugerują, że roszczeniowość bierna jest adaptacją do panującego systemu politycznego – w krajach o niższym poziomie swobód gospodarczych ma miejsce silniejsza ingerencja państwa w gospodarkę. Stąd taki interwencjonizm (często powiązany z rozbudowanym systemem świadczeń socjalnych) sprzyja oczekiwaniom pomocy od państwa. Ranking badanych społeczeństw pod względem tej zmiennej potwierdza ów tok rozumowania. Na pierwszych miejscach znajdują się bowiem takie społeczeństwa jak Algieria – kraj o ustroju socjalistycznym, Hiszpania, Włochy i Łotwa – kraje o poważnych kłopotach gospodarczych, spowodowanych m.in. zbyt wyso-

kim poziomem świadczeń socjalnych, natomiast w USA, jedynym z uwzględnionych krajów anglosaskich, w których interwencjonizm państwowy jest minimalny (por. Evans, 1998), skala roszczeniowości biernej nie odtworzyła się. Jednak w odróżnieniu od roszczeniowości aktywnej, czynniki kulturowe pozwalają wyjaśnić większy procent wariancji roszczeniowości biernej niż czynniki ekonomiczne. Kluczowe znaczenie dla tej zmiennej mają wartości zakorzenienia, związane z wymiarem kolektywizmu-indywidualizmu (por. Schwartz, 2008).

Roszczeniowość odwetowa nie zależy ani od uwarunkowań socjoekonomicznych, ani kulturowych. Najprawdopodobniej jest to zmienna bardziej adekwatna do pomiaru indywidualnego niż kulturowego, w modelu kulturowym roszczeniowości ten wymiar jest mniej przydatny pomimo adekwatności do pomiaru jednostkowego.

Przedstawione badania mają dość poważne ograniczenia. Schwartz (1992, 2008) uznaje co prawda próby studenckie za adekwatne do badania uwarunkowań kulturowych obecnych w całych społeczeństwach z uwagi na to, że studenci będą w przyszłości stanowić elitę intelektualną swoich społeczeństw i wpływać realnie na pokoleniową i społeczną transmisję wartości, ponadto uczestniczą aktywnie w kulturze swojego kraju. Jednak z uwagi na wykryte socjokulturowe uwarunkowania (korelaty) postaw roszczeniowych wskazujące na istotne znaczenie funkcjonowania systemu gospodarczego i politycznego, a nie po prostu ich uwarunkowania kulturowe (zależne od wartości), ostrożność w formułowaniu daleko idących wniosków na podstawie prezentowanych wyników jest uzasadniona. Powodów powściągliwości jest co najmniej kilka, m.in. wiek próby – badani studenci to w większości osoby młode, wchodzące na rynek pracy i żywo zainteresowane jego prawidłowym funkcjonowaniem, a więc dość łatwo reagujące niezadowolaniem na przejawy korupcji, nepotyzmu czy innych patologii systemów politycznych, lub moment zbierania danych – przypadł on na największe nasilenie kryzysu ekonomicznego, dla przykładu w Algierii dane zbierano w kwietniu 2011 roku, w samym środku trwania Arabskiej Wiosny, a w Hiszpanii i Portugalii na przełomie lat 2010–2011 trwały strajki studenckie. W większości w akcje protestacyjne zaangażowani byli ludzie młodzi, badaliśmy więc najbardziej niezadowoloną i aktywną część społeczeństw. Ponadto relatywna pozycja ekonomiczna studentów względem reszty społeczeństw jest mocno zróżnicowana w obrębie zbieranych przez nas prób, dla przykładu w Norwegii studenci są raczej nie najlepiej sytuowani względem reszty społeczeństwa, w Algierii czy Maledywach na studia stać jedynie bardziej zamożną jego część. Wreszcie wśród badanych przez nas krajów przeważały

te z Europy i Ameryki Łacińskiej, poza USA zabrakło danych dla krajów anglosaskich, Skandynawia była reprezentowana jedynie przez Norwegię. Z tego względu zwiększenie kulturowej reprezentatywności badanych krajów byłoby mocno wskazane.

Niemniej jednak zebrane dane pozwalają rzucić nieco światła na uwarunkowania socjokulturowe postaw roszczeniowych. Związek z poziomem korupcji i funkcjonowaniem demokracji i gospodarki wskazuje na znaczenie adaptacyjne do trudnych warunków społeczno-ekonomicznych. Za postawy roszczeniowe odpowiada nie tyle indywidualizacja, ile raczej niemożność zaspokojenia potrzeb ekonomicznych w ramach sprawnie funkcjonującego systemu gospodarczego. Sprzyja to powstaniu kultury roszczeniowości, która opiera się na oczekiwaniach wobec państwa, ale i przekonaniu, że przywileje socjalne trzeba od państwa aktywnie wyegzekwować. Uwarunkowania kulturowe postaw roszczeniowych mają mniejsze (choć nadal istotne) znaczenie od zmiennych z poziomu rozwoju socjoekonomicznego w przypadku roszczeniowości aktywnej. Roszczeniowość bierna jest natomiast silniej uwarunkowana kulturowo (przez wartości) niż czynnikami makroekonomicznymi.

Prezentowane badania stanowią wstęp do bardziej pogłębionych analiz zjawiska roszczeniowości, umożliwiają też dokonywanie porównań kultury roszczeniowości w rozmaitych społeczeństwach. Kultura ta nie ma zapewne patologicznego czy unikatowego charakteru, jak wskazywali badacze amerykańscy. Proponowane przez nas rozumienie roszczeniowości jest dalekie od ujmowania zjawiska w kategoriach patologicznych i łączenia go z narcyzmem. Jest to raczej kulturowa odpowiedź na niespełnianie przez państwa funkcji opiekuńczych – nie bez powodu najniższe poziomy postaw roszczeniowych zaobserwowano w Norwegii, Niemczech, Belgii i Holandii. Te kraje cechują się wydolnym systemem wspierania osób z nieuprzywilejowanych grup społecznych.

W celu udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy określony poziom postaw roszczeniowych to wynik trudnego położenia osób młodych, wchodzących na rynek pracy, specyficznego momentu historycznego, w którym zebrano dane, czy też jest to zjawisko rozpowszechnione także w całości badanych społeczeństw, konieczne są dalsze badania, najlepiej z wykorzystaniem prób reprezentatywnych.

LITERATURA CYTOWANA

- Berry, J. W. (1996). A cultural ecology of cognition. W: I. Dennis, P. Tapsfield (red.), *Human abilities: Their nature and measurement* (s. 19–37). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.

- Bishop, J., Lane, R. C. (2002). The dynamics and dangers of entitlement. *Psychoanalytic Psychology*, 19, 739–758.
- Campbell, K. W., Bonacci, A. M., Shelton, J., Exline, J. J., Bushman, B. J. (2004). Psychological entitlement: Interpersonal consequences and validation of self-report measure. *Journal of Personality Assessment*, 83 (1), 29–45.
- Chowing, K., Campbell, N.J. (2009). Development and validation of measure of academic entitlement: Individual differences in students' externalized responsibility and entitled expectations. *Journal of Educational Psychology*, 101, 982–997.
- Cieciuch, J., Zaleski, Z. (2011). Polska adaptacja Portretowego Kwestionariusza Wartości Shaloma Schwartza. *Czasopismo Psychologiczne*, 17, 251–262.
- Domański, H. (2004). Czynniki legitymizacji w 21 krajach. *Nauka*, 4, 65–98.
- Economist Intelligence Unit Report (2011). *Democracy Index: Democracy in retreat*. Pobrano 10.06.2012 z: https://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=demo2010.
- Evans, G. (1998). Britain and Europe: Separate worlds of welfare? *Government & Opposition*, 33, 183–199.
- Exline, J. J., Baumeister, R. F., Bushman, B. J., Campbell, W. K., Finkel, E. J. (2004). Too proud to let go: Entitlement as a barrier to forgiveness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 87, 894–912.
- Feather, N. T. (1994). Human values and their relation to justice. *Journal of Social Issues*, 50, 129–151.
- Feather, N. T. (1999). *Values, achievement and justice: Studies in the psychology of deservingness*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Fisher, R., Hanke, K., Sibley, C. G. (2012). Cultural and institutional determinants of social dominance orientation: A cross-cultural meta-analysis of 27 societies. *Political Psychology*, 33, 437–469.
- Georgas, J., van de Vijver, F. J. R., Berry, J. W. (2004). The ecocultural framework, ecosocial indices, and psychological variables in cross-cultural research. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 35 (1), 74–96.
- Hofstede, G. (2000). *Cultures and organizations*. New York: McGraw-Hill.
- Human Development Report (2011). *The real wealth of nations: pathways to human development*. Pobrano 10.06.2012: <http://hdr.undp.org/en/content/human-development-report-2010>.
- Inglehart, R. (2000). Globalization and postmodern values. *The Washington Quarterly*, 23, 215–228.
- Inglehart, R., Norris, P. (2003). *Rising tide. Gender equality and cultural change around the world*. New York–Cambridge: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., Basanez, M., Diez-Madrano, J., Halman, L., Luijkx, R. (2004). *Human beliefs and values. A cross cultural source book based on the 1999–2002 values surveys*. Mexico City: Siglio XXI Editores.
- Klicperova-Baker, M., Feierabend, I. K., Kovacheva, S., Titarenko, L., Košťál, J., Hofstetter, C. R. (2007). *Demokratická kultura v České republice. Občanská kultura, étos a vlastenectví ze srovnávacího pohledu*. Praga: Academia.
- Koralewicz, J., Ziolkowski, M. (1991). The Polish mentality in the late 80s. *Polish Western Affairs*, 32, 109–121.
- Kotlarska-Michalska, A. (2005). Życie poza strukturami społecznymi jako efekt przemian społecznych w Polsce. W: R. Suchocka (red.), *Współczesne społeczeństwo polskie. Przemiany struktury społecznej* (s. 57–72). Poznań: Wyższa Szkoła Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.
- Kreżlewski, J. (1990). Społeczne uwarunkowania przedsiębiorczych i roszczeniowych zachowań ludzi. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziolkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności* (s. 159–181). Poznań: Nakom.
- Lash, C. (1979). *Culture of narcissism: American life in an age of diminishing expectations*. New York: Norton.
- Lessard, J., Greenberger, E., Chuansheng, Ch., Faruggia, S. (2011). Are youth feelings always “bad”? Evidence for a distinction between exploitive and non-exploitive dimensions of entitlement. *Journal of Adolescence*, 34, 521–529.
- Lewicka, M. (2001). Psychologiczne mechanizmy zachowań roszczeniowych. W: D. Doliński, B. Weigl (red.), *Od myśli i uczuć do decyzji i działań* (s. 111–126). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- Lewicka, M. (2002). Daj czy wypracuj? Szczęśliwy model aktywności. W: M. Lewicka, J. Grzelak (red.), *Jednostka i społeczeństwo. Podejście psychologiczne* (s. 83–102). Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Lewicka, M. (2004). Kup pan książkę... Mechanizmy aktywności obywatelskiej Polaków. *Studia Psychologiczne*, 42, 65–82.
- Lewicka, M. (2005). Kura czy jajko, czyli socjaldemokratyczny czy liberalny model mechanizmów oczekiwań społecznych wobec państwa? *Psychologia Jakości Życia*, 4 (2), 227–252.
- Major, B., McFarlin, D., Gagnon, D. (1984). Overworked and underpaid: On the nature of gender differences in personal entitlement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 1399–1412.
- Moore, D. (1991). Entitlement and justice evaluations: Who should get more, and why? *Social Psychology Quarterly*, 54, 208–223.
- Nisbett, R. E., Cohen, D. (1996). *Culture of honor: The psychology of violence in the South*. Boulder, CO: Westview Press.
- Oyserman, D., Coon, H. M., Kemmelmeier, M. (2002). Rethinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128, 3–72.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., Malle, B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763.
- Piotrowski, J., Żemojtel-Piotrowska, M. (2009). Kwestionariusz roszczeniowości. *Roczniki Psychologiczne*, 12, 151–177.
- Pryor, L. R., Miller, J. D., Gaughan, E. T. (2008). On comparison of the Psychological Entitlement Scale and Narcissistic Personality Inventory's Entitlement scale: Relations with general personality traits and personality disorders. *Journal of Personality Assessment*, 90, 517–520.

- Raskin, R., Terry, H. (1988). A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 890–902.
- Różycka, J., Żemojtel-Piotrowska, M., Truong, K. H. (2013). Porównanie wartości osobistych i kulturowych w ujęciu Shaloma Schwartza w kulturze polskiej i wietnamskiej. *Psychologia Społeczna*, 27, 396–407.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theoretical advances and empirical tests in 20 countries. *Advances in Experimental and Social Psychology*, 25, 1–65.
- Schwartz, S. H. (2008). *Cultural value orientations: Nature and implications of national differences*. Moscow: State University–Higher School of Economics Press.
- The Heritage Foundation Report (2011). Pobrano 10.06.2012 z: www.heritage.org.
- Transparency International (2011). *Corruption Perceptions Index*. Pobrano 10.06.2012 z: <http://www.transparency.org/cpi2011/results>.
- Triandis, H. (2001). Individualism-collectivism and personality. *Journal of Personality*, 69, 907–924.
- Twenge, J. (2006). *Generation me: Why today's young Americans are more confident, assertive, entitled- and more miserable than ever before*. New York: Free Press.
- Twenge, J., Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic. Life in the age of entitlement*. New York: Atria Books.
- van de Vijver, F. J. R., Leung, K. (1997). *Methods and data analysis for cross-cultural research*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- van de Vijver, F. J. R., Watkins, D. (2006). Assessing similarity of meaning at individual and country level: An investigation of a measure of independent and interdependent self. *European Journal of Psychology Assessment*, 22 (2), 69–77.
- Welzel, C., Inglehart, R. (2010). Agency, values and well-being: A Human Development Model. *Social Indicators Research*, 97, 43–63.
- Wojciszke, B., Baryła, W., Różycka, J. (2009). Wiara w życie jako grę o sumie zerowej. W: U. Jakubowska, K. Skarżyńska (red.), *Mędzy przeszłością a przyszłością. Szkice z psychologii politycznej* (s. 179–188). Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Psychologii PAN.
- World Bank (2010). Pobrano 10.06.2012 z: www.data.worldbank.org/indicator.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2010). *Troublesome heritage or individualization process? Entitlement attitudes among post-communist societies: Students' samples comparison*. Referat wygłoszony podczas międzynarodowej konferencji „From the totalitarianism toward democracy in Central-Eastern Europe”, Warszawa, 18–20 listopada 2010.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2011). Temperamentalne i osobowościowe wyznaczniki postaw roszczeniowych. *Polskie Forum Psychologiczne*, 16 (2), 159–177.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J. (2012). Entitlement and belief in zero-sum game in the organizational context. W: M. Lipowski, Z. Nieckarz (red.), *Empirical aspects of the psychology of management* (s. 396–432). Gdynia: Wyższa Szkoła Administracji i Biznesu.
- Żemojtel-Piotrowska, M., Baran, T., Piotrowski, J. (2011). Postawy roszczeniowe a system wartości w ujęciu Shaloma Schwartza. *Psychologia Społeczna*, 17, 146–158.

ZAŁĄCZNIK 1

Wybrane wskaźniki rozwoju ekonomicznego, funkcjonowania demokracji i wartości kulturowych w badanych krajach (objaśnienie znaczenia wskaźników w tekście)

Kraj	HDI 2010	PKB 2010	GINI (2010)	Democracy Index (2010)	Wolność od korupcji (2011)	Poziom swobód gospodarczych (2011)	Zakorzenione bezpieczeństwo	Zakorzenione podporządkowanie	Autonomia afektywna	Autonomia intelektualna	Hierarchia	Egalitaryzm	Panowanie	Harmonia
Algieria	0,677	4,495	35,4	3,44	28	52,4	4,66	3,89	3,93	4,10	1,99	4,38	3,54	4,34
Armenia	0,695	2,996	40,0	4,09	27	69,7	4,33	3,41	3,84	4,46	3,04	4,52	3,90	4,13
Belgia	0,867	42,969	33,0	8,05	71	70,2	3,67	3,23	3,94	4,64	1,69	5,20	3,84	4,35
Bułgaria	0,743	6,325	30,7	6,84	38	64,9	3,71	2,82	3,47	4,29	2,68	4,13	4,02	4,13
Czechy	0,841	18,257	24,2	8,19	49	70,4	3,97	3,22	3,49	4,62	2,22	4,45	3,75	4,27
Estonia	0,812	13,939	35,8	7,68	66	75,2	4,25	2,95	3,36	4,23	2,04	4,58	3,79	4,31
Gruzja	0,698	2,620	40,8	4,59	41	70,4	4,02	3,27	3,47	4,00	2,46	4,66	3,73	4,09
Hiszpania	0,863	30,542	31,0	8,16	61	70,2	4,02	3,19	3,67	4,99	1,84	5,23	3,80	4,47
Holandia	0,890	47,159	30,9	8,99	89	74,7	3,67	3,17	4,13	4,85	1,91	5,03	3,97	4,05
Indie	0,519	1,477	36,8	7,28	34	54,6	4,14	3,54	3,48	4,02	3,05	4,45	4,28	3,92
Kolumbia	0,698	6,225	56,2	6,55	37	68,0	4,11	3,14	3,61	4,30	2,90	4,69	4,03	3,66
Łotwa	0,769	10,705	39,0	7,05	45	65,8	4,35	3,55	3,48	4,22	1,80	4,32	3,75	4,46
Malezja	0,744	8,373	48,4	6,19	45	66,3	4,34	3,93	2,98	4,15	2,25	4,41	3,91	3,65
Meksyk	0,750	9,166	51,0	6,93	33	67,8	4,02	3,35	2,83	4,36	2,13	4,73	3,90	4,50
Niemcy	0,885	40,509	28,3	8,38	80	71,8	3,85	3,15	4,11	4,99	1,87	5,07	3,86	4,62
Norwegia	0,890	84,840	25,8	8,99	86	70,3	3,97	3,28	3,69	4,68	1,49	5,12	3,85	4,40
Polska	0,795	12,271	34,0	7,05	50	64,1	4,10	3,23	3,32	4,31	2,51	4,48	3,84	3,86
Portoryko		9,000	52,9				4,03	3,37	4,29	4,62	2,15	4,72	3,58	4,53
Portugalia	0,795	21,473	38,0	8,02	58	64,0	4,04	3,07	3,62	4,53	1,89	5,21	4,11	4,27
Rumunia	0,767	7,538	36,4	6,60	38	64,7	4,09	3,62	3,45	4,61	2,00	4,48	4,06	4,11
Słowacja	0,818	16,386	24,2	7,35	45	69,5	3,95	3,24	2,99	4,29	2,00	4,58	3,83	4,47
Ukraina	0,710	3,007	41,0	6,30	22	45,8	4,29	3,92	3,49	4,08	2,56	4,31	3,99	3,87
Urugwaj	0,765	11,996	45,2	8,10	67	70,0	3,85	3,12	4,67	4,68	2,56	4,83	3,66	4,22
USA	0,902	47,184	46,4	8,18	75	77,8	4,10	3,44	3,87	4,19	2,37	4,68	4,09	3,46
Węgry	0,805	13,031	26,2	7,21	51	66,6	3,96	3,09	3,63	4,57	1,94	4,51	3,73	4,34
Wietnam	0,572	1,191	34,4	2,94	27	51,6	4,19	3,60	3,86	4,35	3,45	4,19	3,96	4,28
Włochy	0,854	33,917	32,0	7,83	43	60,3	3,96	3,31	3,30	4,91	1,60	5,27	3,81	4,62

PKB – dochód narodowy brutto w dolarach amerykańskich; HDI – wskaźnik rozwoju społeczeństwa; GINI – wskaźnik nierównomiernego rozkładu dóbr.

Cultural dimensions of entitlement

Magdalena Żemojtel-Piotrowska¹, Jarosław Piotrowski²

¹ *Institute of Psychology, University of Gdansk*

² *University of Social Sciences and Humanities, Faculty in Sopot*

Piergiorgio Argentero, *Pavia University*, Sergiu Baltatescu, *Oradea University*, Gopa Bardhwaj, *New Delhi University*, Marcin Bukowski, *Uniwersytet Jagielloński*, Rachel Calogero, *Virgina Wesleyan College*, Melania Chargazia, *Tbilisi University*, Amanda Clinton, *Universidad de Puerto Rico*, Murnizam Hj. Halik, *University of Malaysia Sabah*, Dzintra Ilisko, *Daugavpils University*, Narine Khachatryan, *Yerevan State University*, Martina Klicperova-Baker, *Czech Academy of Science, Institute of Psychology*, Monika Kovacs, *Eötvös Lorand University*, Eva Letovancova, *Comenius University in Bratislava*, Kadi Liik, *Talinn University*, Jarosław Michałowski, *Uniwersytet Warszawski*, Greifswald University, Ivo Nord, *Uniwersytet Gdański*, Elena Paspalanova, *New Bulgarian University*, *Centre for Cognitive Science*, Pablo Perez de Leon & José Techera, *Universidad Católica del Uruguay*, Mariano Rojas, *FLACSO-México, UPAEP*, Joanna Różycka, *Uniwersytet Gdański*, Beate Seibt, *Centre for Psychological Research and Social Intervention, CIS, ISCTE-IUL*, Iryna Semkiv, *Lvov University*, Habib Tiliouine, *Oran University*, Ha Khanh Truong, *Vietnam National University*, Alain Van Hiel, *Ghent University*, Kees van den Bos, *Utrecht University*, Eduardo Wills-Herrera, *Universidad de Los Andes*

ABSTRACT

On the basis of findings obtained from students samples from 27 countries ($N = 6192$) applicability of three-dimensional entitlement model on individual and cultural level were tested. In the article we present theoretical model allowing for cross-cultural comparisons of entitlement attitudes and its relations to socio-economic development of societies (including functioning of democracy and economy) and cultural values by Shalom Schwartz. Obtained results are discussed in the terms of John Berry's eco-cultural model and Ronald Inglehart's human development theory.

Keywords: cultural entitlement attitudes, social development, ecocultural model, human development theory, cultural values

Złożono: 11.06.2012

Złożono poprawiony tekst: 23.08.2012/14.12.2012

Zaakceptowano do druku: 1.01.2013